

มหาวิหารโพธิที่พุทธคยาและการจำลองแบบ

ศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล

เรื่องมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาในประเทศอินเดียอันเป็นที่ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญสมาธิจนบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณนี้ นายเอ.บี. กริสวอลด์ (A.B. Griswold) ชาวอเมริกัน ได้แต่งไว้เป็นบทความภาษาอังกฤษชื่อ “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เคลื่อนที่ได้ (The Holy Land Transported)” และลงตีพิมพ์ในหนังสือซึ่งอุทิศแด่ศาสตราจารย์ประนะวิตนะ (Paranavitana) ชาวลังกาเมื่อ พ.ศ. 2508 (ค.ศ. 1965) หน้า 173-221 ข้าพเจ้าเห็นว่าแม้จะได้ตีพิมพ์มาเป็นเวลาช้านานถึง 21 ปีแล้วก็จริง แต่ก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ จึงขอนามาเรียบเรียงลงไว้ดังต่อไปนี้

นายกริสวอลด์กล่าวว่าต้นพระศรีมหาโพธิและวัชรสาสน์อันเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าประทับตรัสรู้ นั้นถือกันว่าเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาล แต่ในราว พ.ศ. 1850 เกาะลังกาก็ได้เข้ามาแทนที่ด้วยต้นพระศรีมหาโพธิที่เมืองอนูราชปุระซึ่งได้ตอนมาจากต้นพระศรีมหาโพธิที่พุทธคยาในรัชสมัยของพระเจ้าโสภณมหาราช อย่างไรก็ตามมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาก็ยังคงเป็นที่นับถือกันอยู่ ดังจะเห็นได้ว่าในราว พ.ศ. 1650 เมื่อมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาได้ชำรุดทรุดโทรมลง พระเจ้าจันชิตดา (Kyanzitha) แห่งเมืองพุกามในประเทศพม่า ราชโอรสองค์ที่ 2 ของพระเจ้าอนูธรรมหาราชก็ได้ทรงส่งช่างไปทำการบูรณะ ดังจะเห็นได้จากจารึกภาษามอญที่เจดีย์ชเวตทันดอที่เมืองแปรในประเทศพม่า ในราวระหว่าง พ.ศ. 1750-1800 ก็ได้มีการเลียนแบบมหาวิหารโพธิที่พุทธคยามาสร้างขึ้นที่เมืองพุกาม ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 พระเจ้าแผ่นดินพม่าอีกองค์หนึ่งก็ได้ทรงส่งช่างไปบูรณะมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาอีก ดังจะเห็นได้จากจารึกภาษาพม่าซึ่งค้นพบที่พุทธคยาในราว พ.ศ. 2360 บรรดาจารึกซึ่งค้นพบที่พุทธคยาแสดงว่าชาวพุทธได้เดินทางไปเคารพบูชาวัชรสาสน์จนกระทั่งถึง พ.ศ. 1874

นายกริสวอลด์ได้อธิบายด้วยว่า “อุเทสิกเจดีย์” คือเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธรูป โบสถ์ วิหาร ฯลฯ ไม่ว่าจะป็นอาคารหรือประติมากรรมย่อมเป็นการ “จำลองแบบ” คือทำให้ย้อนกลับไปถึง “บริโภคเจดีย์” อันหมายถึงสิ่งที่พระพุทธองค์ได้ทรงเกี่ยวข้องกับ แต่การ “จำลองแบบ”

นี่ในทางพุทธศาสนาย่อมหมายถึง “การสร้างสรรค์” ไปพร้อมกัน คือต้องมีบางสิ่งบางอย่างที่เหมือนกัน แต่ในขณะเดียวกันรูปร่างภายนอกก็ไม่จำเป็นต้องเหมือนกันเสมอไป การ “จำลองแบบ” นี้ย่อมทำให้ผู้ที่ไม่สามารถเดินทางไปถึงประเทศอินเดียหรือเกาะศรีลังกาสามารถเคารพบูชาและได้บุญกุศลเสมอเหมือนกับได้เดินทางไปที่นั่นเอง

นายคริสโตลด์เชื่อว่าพระเจ้าติโลกราชมหาราชแห่งเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. 1974–2030) ได้ทรงสร้างวัดมหาโพธารามหรือวัดเจ็ดยอดขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ คงเพื่อจะฉลองพุทธศานาครบ 2000 ปี หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ได้กล่าวไว้ว่า “ฝ่ายพระเจ้าพิลกกราชาธิบดี ทรงสดับธรรมบรรยายจากสำนักพระภิกษุสี่หล (ลังกา) เรื่องอนิสงส์ปลุกต้นไม้โพธิ มีพระราชประสงค์ใครจะปลุกต้นไม้โพธิ ทรงพิจารณาหาสถานที่สมควรก็ทรงเห็นสถานอันควร คือที่วัดมหาโพธารามนี้ ครั้นแล้วพระเจ้าพิลกกราชาธิบดีโปรดให้สร้างอารามขึ้นแห่งหนึ่ง เพื่อเป็นที่อยู่ของพระมหาเถรชื่อนุตตมปัญญา ในพื้นที่เป็นที่เนินนารันรมยิมฝั่งแม่น้ำขานทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือราชธานีเชียงใหม่ในปีกุน จุลศักราช 817 (พ.ศ. 1999) แล้วโปรดให้ปลุกต้นไม้โพธิในอารามนั้นในปีเดียวกัน จริงอยู่พระภิกษุก่อน ๆ ไปสี่หลแล้วนำพืชจากกิ่งโพธิเบื่องขวามาจากสี่หลนั้นเอามาปลูกไว้ในอารามเชิงคดอยสุเทพ (วัดป่าแดงมหาวิหาร) ครั้งนั้นพระราชาธิบดีให้นำพืชจากมหาโพธิต้นเชิงคดอยสุเทพนั้น แล้วปลูกไว้ในอารามที่สร้างขึ้นนี้ เพราะเหตุที่ต้นมหาโพธิปลูกในอารามนี้จึงปรากฏชื่อว่า วัดมหาโพธาราม ครั้นทรงปลุกต้นไม้โพธิเสร็จแล้ว พระองค์โปรดให้จัดพิธีตั้งปวง คือสร้างเวทให้เหมือนต้นมหาโพธิที่พระพุทธทรงผจญมาร และสร้างสัตตมหาสถาน ต่อจากนั้นในปีวอก จุลศักราช 838 (พ.ศ. 2020) โปรดให้สร้างมหาวิหารในอารามนั้น”

นายฮัตชินสัน (E.W. Hutchinson) ผู้ได้ทำการค้นคว้าเกี่ยวกับวัดมหาโพธารามหรือวัดเจ็ดยอดสันนิษฐานว่าต้นฉบับของหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ฉบับดั้งเดิมคงจะขาดหายไปบ้างบางหน้า จากหนังสือภาษาไทยเรื่องตำนานวัดเจ็ดยอดซึ่งเขียนขึ้นโดยพระภิกษุซึ่งอยู่ที่วัดมหาโพธาราม ข้อความตอนนี้ก็ได้ขาดหายไปเช่นเดียวกัน นักโบราณคดีแต่ก่อนเชื่อกันว่าวัดมหาโพธารามมีอยู่ก่อน พระเจ้าติโลกราชเพียงแต่ทรงบูรณะขึ้นใหม่ และของเดิมอาจจะสร้างขึ้นในสมัยเดียวกับมหาวิหารโพธิที่เมืองพุกามในประเทศพม่าคือราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 แต่นายฮัตชินสันก็ได้กล่าวไว้ในตำนานวัดเจ็ดยอดนั้นได้เขียนไว้ว่าพระเจ้าติโลกราชทรงเป็นผู้สร้างอย่างแน่นอน

นายคริสโตลด์เชื่อว่าพระเจ้าติโลกราชคงจะทรงได้แผนผังมหาวิหารที่วัดมหาโพธารามมาจากพุทธคยา เพราะในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ก็ได้เขียนไว้ว่า “สร้างเวทให้เหมือนต้นมหาโพธิที่พระพุทธทรงผจญมาร” ตำนานวัดเจ็ดยอดได้กล่าวถึง “มัชฌิมเทศ” คือประเทศอินเดีย สถานที่ทรงตรัสรู้ และทั้งสองเล่มก็กล่าวถึง “สัตตมหาสถาน” นอกจากนี้ยังมีต้นฉบับอีกเล่มหนึ่งซึ่งเดิมอยู่ในพุทธสถานที่ยังคงเหลือที่เชียงใหม่แต่นายคริสโตลด์มิได้เห็นเอง มีผู้บอกว่าในหนังสือเล่มนั้นได้กล่าวไว้ว่าพระเจ้าติโลกราชทรงส่งสถาปนิกและช่างฝีมือ 30 คนไปยังพุทธคยาเพื่อไปจำลองแผนผัง ภายใต้อาณัติของหมื่นด้ามพร้าคต นายคริสโตลด์อ้างหลักฐานเพิ่มเติมจากหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ว่าหมื่นด้ามพร้าคตผู้นี้ได้ควบคุมการก่อสร้างหลายแห่งถวายพระเจ้าติโลกราช พงศาวดารโยนกกล่าวว่าหมื่นด้ามพร้าคตเดินทางไปยังเกาะลังกาเพื่อไปสืบหาแผนผังของโลหปราสาทและรัตนมาลีเจดีย์ และยังมีตำนานอีกเล่มหนึ่งกล่าวว่าท่านผู้นี้ได้ไปยังเกาะลังกาและเมืองตักกสิลาในประเทศอินเดียเพื่อไปเรียนพระธรรมและคัมภีร์พระเวท

อาจมีผู้ค้านว่าจากเมืองเชียงใหม่อาจเดินทางไปยังเมืองพุกามได้โดยสะดวก แต่พุทธคยาอาจไปได้โดยยาก ข้อนี้ นายคริสโตลด์กล่าวว่าเราไม่ควรลืมว่าราว 100 ปีก่อนหน้านั้นพระมหาเถรศรีสุรราชราชจุลมานีได้เคยเดินทางจากเมืองสุโขทัยไปยังเมืองปาฏลีบุตรในประเทศอินเดีย พระสงฆ์ชาวเชียงใหม่ได้เดินทางไปยังเกาะลังกา และจากจาร์กก็ปรากฏว่าพระสงฆ์ชาวลังกาได้เดินทางไปแสวงบุญยังพุทธคยาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 จาร์กก็กลายเป็นได้กล่าวว่าเป็นเมืองหงสาวดีหรือพะโคคือประเทศมอญ ทางตอนใต้ของประเทศพม่าปัจจุบัน ได้ทรงส่งคณะทูตไปยังพุทธคยาโดยผ่านทางเกาะลังกาเพื่อแลกเปลี่ยนแบบมหาวิหารโพธิเช่นเดียวกัน การส่งคณะทูตของพระเจ้าธรรมเจดีย์นี้คงอยู่ระหว่าง พ.ศ. 2001–2015 เมื่อคณะทูตซึ่งประกอบด้วยพระภิกษุสงฆ์และช่างฝีมือได้กลับมาแล้ว พระเจ้าธรรมเจดีย์ก็ได้ทรงสร้างวิหารต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมากที่เมืองหงสาวดีโดยเฉพาะการเลียนแบบมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาและสัตตมหาสถาน

จากจาร์กก็กลายเป็นเราสามารถทราบได้ว่ามีการติดต่อกันระหว่างอาณาจักรเชียงใหม่กับเมืองหงสาวดี เพราะมีการกล่าวไว้ในบรรณการที่พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงส่งไปถวายพระมหาเถรที่เกาะลังกาใน พ.ศ. 2018 นั้นมี “หีบหมาก 20 ใบสีต่าง ๆ ซึ่งทำขึ้นที่หริภุญชะ (คือเมืองลำพูน)” นอกจากนี้ยังมีการติดต่อทางพุทธศาสนาอยู่เสมอระหว่างเมืองมอญและเมืองไทย พระเจ้าติโลกราชก็จะทรงทราบถึงพระประสงค์ของพระเจ้าธรรมเจดีย์ที่จะแลกเปลี่ยนแบบมหาวิหารโพธิที่พุทธคยามาสร้างขึ้นที่เมืองหงสาวดี คณะทูตทั้งสองประเทศอาจจะเดินทางไปพร้อมกันก็ได้

ต่อไปนี้จะได้เปรียบเทียบสถาปัตยกรรมของมหาวิหารโพธิที่พุทธคยา ที่เมืองพุกามและที่เมืองเชียงใหม่ดูว่าจะแลกเปลี่ยนแบบที่ใดกันแน่

มหาวิหารโพธิที่พุทธคยา

มหาวิหารโพธิที่พุทธคยาสร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์กุยานะแทนที่อาคารซึ่งไม่มีหลังคาและสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช อาคารนี้ได้รับการตกแต่งเพิ่มเติมในสมัยราชวงศ์คุปตะ (แต่บางท่านก็กล่าวว่าเป็นสร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์คุปตะ-ผู้เรียบเรียง) และได้รับการบูรณะโดยช่างพม่าในราว พ.ศ. 1650 และอีกครั้งหนึ่งในต้นพุทธศตวรรษที่ 19 นอกจากนี้ยังได้รับการบูรณะอีกนับครั้งไม่ถ้วน และลงท้ายในราว พ.ศ. 2420 จึงได้รับการบูรณะเป็นการใหญ่โดยกรมโบราณคดีอินเดียภายใต้การควบคุมของนายพลคันนิงแฮม (Cunningham) ดังเป็นรูปในปัจจุบัน (รูปที่ 1)

จารึกของพระเจ้าจันชิตาแห่งเมืองพุกาม ประเทศพม่า (ราว พ.ศ. 1628–1656) กล่าวว่าศาสนสถานแห่งนี้ได้หักพังลง ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรง “สร้างขึ้นใหม่ให้งดงามกว่าแต่ก่อน” นายคริสโตลด์กล่าวว่าเราสามารถมองเห็นสองส่วนที่สำคัญซึ่งเป็นแบบพม่าที่เมืองพุกามอย่างแท้จริง ส่วนแรกก็คือผนังหน้าคูหนึ่งทางทิศตะวันตก (อักษร ก. ในรูปที่ 2) ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อป้องกันผนังอาคารเดิมที่ถูกทำลายลงโดยรากของต้นพระศรีมหาโพธิซึ่งปลูกอยู่เหนือลานบนส่วนกลางหรือเรือนธาตุทางด้านทิศตะวันตก (อักษร ข. ในรูปที่ 2) ปลายปูนปั้นบนผนังชั้นนอกนี้ (รูปที่ 3) เป็นแบบพม่าที่เมืองพุกามอย่างแท้จริง ส่วนที่สองก็คือการก่ออิฐเป็นวงโค้ง แม้จะมีตัวอย่างการก่ออิฐเป็นวงโค้งที่เทวาลัยภิตรรควาน (Bhitargoan) ในประเทศอินเดียในสมัยราชวงศ์คุปตะ แต่การก่ออิฐเป็นวงโค้งที่พุทธคยาก็คล้ายกับศิลปะพม่าที่เมืองพุกามมาก และช่างพม่า

ก็รู้จักเทคนิคเช่นนี้มานานแล้วเช่นที่เมืองแปรในสมัยอยุธยาเป็นต้น นอกจากนี้ยังปรากฏอีกว่ายอดกลางบนวิหารมหาโพธิ์ที่พุทธคยานั้นมีห้อง 3 ห้องซ้อนกันอยู่ภายใน ห้องต่ำสุดซึ่งอยู่ชั้นเดียวกับลานใช้เป็นวิหารไว้พระพุทธรูปชั้นที่สอง ห้องถัดขึ้นมาคงเป็นกรุ และยังมีห้องยอดอีกชั้นหนึ่ง สองห้องแรกมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีเพดานเป็นวงโค้ง แต่ห้องยอดสุดมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีเพดานซ้อนกันเป็นชั้น ๆ โดยมีเสาไม้ค้ำ ลักษณะของวิหารชั้นบนนี้น่าแปลกใจ เพราะวิหารของอินเดียโดยธรรมดาจะมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและมีเพดานซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้นเสมอ นายคริสโตลด์คิดว่าการวิหารและกรุที่พุทธคยาแต่เดิคงจะมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีเพดานซ้อนเป็นชั้น ๆ ตามแบบห้องชั้นยอด เพดานเหล่านี้คงจะพังลงมาแล้วเมื่อช่างพม่ามาถึงเป็นครั้งแรก ด้วยเหตุนี้จึงต้องแก้เพดานให้เป็นวงโค้ง และเพิ่มความหนาของผนังด้านทิศเหนือและใต้ให้หนาขึ้นเพื่อรองรับเพดาน ดังนั้นแผนผังของห้องรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสจึงกลายเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่สำหรับห้องชั้นยอดนั้นเนื่องจากไม่ต้องรองรับน้ำหนักมาก เพดานซ้อนกันเป็นชั้น ๆ จึงยังคงอยู่และเพื่อจะให้คงอยู่เช่นนั้นช่างพม่าจึงใช้เสาไม้ช่วยค้ำไว้

บนผนังด้านตะวันออกของยอดกลางมีเครื่องประดับเป็นลายวงโค้งเป็นแนว และเหนือขึ้นไปมีซุ้มซึ่งมียอดซ้อนกันเป็นชั้น ลักษณะดังกล่าวคล้ายกับที่เทวาลัยถรรควน แต่วงโค้งเหล่านั้นก็ดูคล้ายกับที่เมืองพุกามมาก นายคริสโตลด์จึงคิดว่าถ้าช่างพม่าไม่ได้เข้ามา ก็คงจะได้บูรณะขึ้นใหม่ ต่อจากนี้นายคริสโตลด์จะกล่าวถึงลักษณะของมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาในพุทธศตวรรษที่ 15-16 ก่อนการซ่อมครั้งที่ 1 ของพม่าต่อไป

มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาในพุทธศตวรรษที่ 15-16

สำหรับเรื่องนี้ นายคริสโตลด์กล่าวว่าเรามีหลักฐานที่ต่ออย่างดียิ่งคือรูปจำลองขนาดเล็กของมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาซึ่งขณะนี้รักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองบอสตัน สหรัฐอเมริกา (รูปที่ 4) รูปจำลองดังกล่าวคงสร้างขึ้นในสมัยปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-17) และเนื่องจากไม่มีผนังเพิ่มเติมทางด้านทิศตะวันตกคือด้านหลัง จึงอาจเชื่อถือได้อย่างแน่นอนว่าสร้างขึ้นก่อนการซ่อมครั้งที่ 1 ของช่างพม่า

มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาในปัจจุบัน (รูปที่ 1) ประกอบด้วยเรือนธาตุขนาดใหญ่ ขนาด 23 x 25 เมตร สูง 8 เมตร มีลานชั้นบนรองรับยอด 5 ยอด ทั้งเรือนธาตุและยอดก่อด้วยอิฐมีลายปูนปั้นประดับเรือนธาตุ วิหารสำคัญตั้งอยู่ในเรือนธาตุ (เครื่องหมาย ค. ในรูปที่ 2) และในชั้นแรกคงมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและมีเพดานซ้อนเป็นชั้น ทางทิศตะวันตกของวิหารมีวิหารานซึ่งแม้ว่าตัวบัลลังก์เองจะไม่ใช่ของดั้งเดิม แต่ก็ตั้งอยู่ ณ ที่ซึ่งพระพุทธรูปองค์ทรงศรีซึ่งเปรียบเสมือนศูนย์กลางแห่งจักรวาลวิหารานนี้เคยตั้งอยู่ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ แต่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ก็ถูกโค่นไปนานแล้ว เมื่อมีการสร้างมหาวิหารขึ้นแทนที่อาคารซึ่งไม่มีหลังคาของพระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้มีการปลูกต้นโพธิ์ขึ้นใหม่ในหลุมทางทิศตะวันตกของลานเหนือเรือนธาตุ (เครื่องหมาย ข. ในรูปที่ 2)

ผนังด้านทิศเหนือและใต้ของเรือนธาตุประดับไปด้วยซุ้ม 3 แถว แต่ละแถวมี 15 ซุ้ม แต่ในรูปจำลองขนาดเล็ก (รูปที่ 4) คงเหลือเพียง 5 ซุ้มเท่านั้น ซุ้มแถวล่างเป็นวงโค้งขนาดใหญ่ยอดมนและตั้งอยู่ภายในกรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ระหว่างซุ้มมีเสาแบบศิลปะคุปตะคือมีฐานและบัวหัวเสาเป็นรูปประฉิ่ง ตัวเสาเป็นรูปแปดเหลี่ยมซึ่งแลเห็นเพียงครึ่งเดียวโผล่ออกมาจากส่วนล่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เหนือสามมีแนวหัวสิงห์

คาบพวงมาลัยห้อยจากปากหนึ่งไปยังอีกปากหนึ่ง (รูปที่ 5) ชุ่มชั้นที่ 2 เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดเล็กกว่า ตั้งอยู่ภายในกุฑู (หน้าต่างวงโค้งเกือกม้าขนาดเล็ก) ชุ่มชั้นบนเป็นกุฑูซึ่งมีขนาดเล็กลงไปอีก ทั้งสองแถวหลังนี้ตรงกลางมีวงกลมขนาดใหญ่อตั้งอยู่ (ยังพอมองเห็นได้ทางซ้ายมือของรูปที่ 6)

ในสมัยหนึ่งบนผนังทางด้านทิศตะวันตกก็มีลวดลายเครื่องประดับเช่นเดียวกัน แต่มีชุ่ม 13 ชุ่ม แต่ละแนวแทนที่จะเป็น 15 อย่างไรก็ตามในสมัยคุปตะได้มีการสร้างวิหารเพิ่มขึ้นทางทิศตะวันตก ซ้อนลงไปบนชุ่มที่ 5 ถึง 9 คือ “วัชราสน์ด้านหลัง”

วิหารที่เรียกว่า “วัชราสน์ด้านหลัง” คำว่า “วัชราสน์ด้านหลังหรือด้านนอก” นี้เรียกตามที่มาพลคันนิงแฮมเรียก ภายในวิหารมีพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยขนาดใหญ่บนฐานสูง หน้าแผ่นศิลาทรายที่สลักอย่างสวยงามในสมัยราชวงศ์โมริยะหรือคุงคะ แผ่นศิลานี้ตั้งอยู่เหนือฐานอิฐซึ่งสลักเป็นรูปคนแคระและสิงห์ในศิลปะแบบคุปตะกำลังแบก (อักษร ง. ในรูปที่ 2) นายคริสโตลด์เห็นด้วยกับนายพลคันนิงแฮมว่าแผ่นศิลานั้นคงเป็นวัชราสน์รุ่นต้น และย้ายออกมาจากสถานที่เดิมเมื่อมีการก่อสร้างบัลลังก์ปัจจุบันในวิหารทางด้านหน้าภายในเรือนธาตุของมหาวิหาร (อักษร ก.)

ด้านหลังของรูปจำลองที่พิพิธภัณฑ์เมืองบอสตันแสดงให้เห็นว่ารูปร่างของ “วัชราสน์ด้านหลัง” ก่อนที่ช่างพม่าจะซ่อมมันมีรูปร่างเป็นอย่างไร คือมีเสาขรุขระ 2 ต้นพร้อมทั้งคานเรียบ ๆ อยู่ข้างบน สถานที่นี้คงตรงกับอักษร จ. ในรูปที่ 2 และปล่อยให้มองเห็นชุ่มได้ 8 ชุ่มคือ ชุ่มที่ 1-4 และ 10-13

มุขด้านทิศตะวันออก การเข้าไปยังวิหารด้านล่างภายในเรือนธาตุต้องผ่านมุขซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออก รูปจำลองของพิพิธภัณฑ์เมืองบอสตันแสดงให้เห็นว่ามุขนี้ยื่นออกไปจากด้านหน้าของเรือนธาตุ (รูปที่ 4) โดยมีผนังด้านข้างสูงเท่าเรือนธาตุยื่นออกไป มีเสาซ้อนข้างขรุขระ 2 คู่รองรับหลังคาตัด ผนังด้านข้างของมุขที่ยื่นออกมาติดต่อกับเรือนธาตุโดยมีการย่อมุม และบนผนังนั้นก็มียอดตั้งอยู่ข้างบนแต่ละด้าน ยังคงมองเห็น ได้อีกหนึ่งจากรูปจำลองนี้ หลังคามุขซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับลานบนเรือนธาตุคงจะสร้างด้วยไม้ เพราะเหตุว่าไม่มีร่องรอยของหลังคาปูวงโค้งและระยะระหว่างเสาสองต้นนั้นก็คงจะไม่ต่ำกว่า 8 เมตร

ยอด ยอดกลางเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม มีชั้นใหญ่และมีชั้นจำลองอยู่เหนือขึ้นไปอีก 7 ชั้น ชั้นเหล่านี้จะเล็กลงตามลำดับได้สัดส่วนกับยอดที่มีรูปร่างสอบขึ้นข้างบน แต่ละมุมของชั้นล่างมีเสาสี่เหลี่ยมรูปร่างค่อนข้างหนัก แต่สำหรับชั้นจำลองนั้นมีอามลกะคือรูปคล้ายผลมะเฟืองเป็นรูปทรงกระบอกตัน ๆ อยู่ที่มุม และมีช่อตั้งตรงขึ้น นอกจากนี้แต่ละชั้นยังประดับด้วยแถวชุ่มมีเสาคั่นซ้อนกันขึ้นไป ชุ่มดังกล่าวตั้งอยู่สองข้างของส่วนกลาง ส่วนกลางนั้นประกอบด้วยคูหาเล็ก ๆ 3 คูหา มีกุฑูขนาดใหญ่ตั้งอยู่ข้างบนซึ่งบังส่วนกลางของชั้นซึ่งอยู่ข้างบนอีกต่อหนึ่ง มีประติมากรรมอยู่ในคูหาทุกคูหา (รูปที่ 4, 7, 8) เหนือยอดมีรูปอามลกะขนาดใหญ่ซึ่งมีเจดีย์เล็ก ๆ ตั้งอยู่บนนั้นอีกต่อหนึ่ง

ภายในยอดกลางมีห้อง 3 ห้องตั้งอยู่ซ้อนกัน แต่เดิมคงมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสตั้งที่กล่าวมาแล้ว บนผนังด้านทิศตะวันออกมีมุขหรือทางเข้าไปยังห้องชั้นล่าง เหนือหลังคามุขมีส่วนจำลองของยอดขนาดเล็กตั้งอยู่ (รูปที่ 4)

ยอดเล็ก ๆ อีก 4 ยอดเป็นรูปจำลองของยอดกลางแต่เล็กกว่าและแบ่งเป็นชั้น ๆ น้อยกว่า ยอด 2 ยอดที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกใช้เป็นทางเข้าสำหรับบันไดเล็ก ๆ ซึ่งนำลงไปยังทางเดินระหว่างวิหารชั้นล่างและมุขทิศตะวันออก (รูปที่ 2) รูปจำลองที่พิพิธภัณฑ์บอสตันแสดงให้เห็นว่าทางเข้าเหล่านี้

มีขนาดเล็ก ๆ ประดับอยู่ทางด้านหน้า

การซ่อมของช่างพม่าครั้งแรก

มหาวิทยาลัยโพธิ์พุทศทายคงมีรูปร่างดังในปัจจุบันก่อนที่ช่างพม่าครั้งที่ 1 จะเข้ามาถึงและช่างพม่า
ดั้งเดิมจะบูรณะตามแบบเดิม ความจำเป็นขั้นแรกก็คือต้องยึดภายในให้มั่นคงด้วยเพดานและวงโค้ง และ
บูรณะบุชที่นำเข้าไปยังห้องภายในยอดกลางโดยเพิ่มเพดานวงโค้ง ต่อมาก็คือซ่อมแซมมุขทางด้านทิศตะวันออก
อันเดิมด้านตะวันตกของเรือนธาตุด้วยการสร้างผนังใหญ่ที่บสองข้าง (เครื่องหมาย ก. ในรูปที่ 2) นอกจากนั้น
ช่างพม่าก็ได้ได้เปลี่ยนแปลงด้านนอกมากนัก แต่ได้ทำตามแบบเดิม แต่ดังที่พระเจ้าจันชิตตาได้ทรงกล่าวไว้
ในจารึกว่า “สร้างขึ้นใหม่ให้ดังงามกว่าแต่ก่อน” ลายปูนปั้นที่สร้างขึ้นใหม่จึงทำตามแบบที่เมืองพุกาม

เรือนธาตุและการบูรณะทางทิศตะวันตก วิศวกรรมด้านหลังบนผนังด้านตะวันตกของเรือนธาตุ
ยังคงได้รับการเคารพนับถืออยู่ ด้วยเหตุผลทางด้านการศึกษาช่างพม่าจำเป็นต้องเพิ่มผนังชั้นคลุมเสาที่ขรุขระและ
คานเสียบ แต่ก็ได้ทำให้ผนังทั้งสองด้านนี้สวยงามขึ้นด้วยการสร้างเพดานโค้งขึ้นระหว่างผนัง และสร้างทาง
ซอกที่ทำให้อาคารด้านหลังดูสวยงาม ชุมที่ 1 ถึง 4 และชุมที่ 10 ถึง 13 บนผนังด้านตะวันตกยังคงมองเห็นได้
ช่างพม่าไม่ได้แก้ไขลวดลายเดิมคือส่วนสี่เหลี่ยมด้านล่างของเสา แนวภูเขาขนาดใหญ่ ลายปั้นเป็นแนวอน
และแนวชุ้มขนาดเล็ก 2 แนวแต่ได้เติมลวดลายดอกไม้ปูนปั้นเพิ่มขึ้น และลายดอกไม้ปูนปั้นนี้ก็ปรากฏอยู่
บนผนังที่สร้างขึ้นใหม่ด้วย สำหรับส่วนสี่เหลี่ยมด้านล่างนั้นช่างพม่าได้ปั้นลายก้านขดขึ้นบนลวดบัว
ขนาดใหญ่และลายกลีบบัวบนลวดบัวขนาดเล็ก วงโค้งขนาดใหญ่ยังคงมีกรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส
ขอบนั้นมีลายลูกประคำประดับ และด้านบนก็มีลักษณะสวยงามประกอบด้วยลาย 5 ชนิดคือ ลายลูกคลื่น
ลายสี่เหลี่ยมที่ยื่นออกมาเป็นระยะ ลายพวงมาลัยและใบไม้เล็ก ๆ ลายกลีบบัวหงาย และลายลูกประคำ
(รูปที่ 3)

เสาติดกับผนังระหว่างชุมแม้จะยังคงมีรูปร่างตามแบบเก่า (รูปที่ 5) แต่ก็ขยายให้ใหญ่ขึ้นและมี
ลวดลายประดับมากขึ้น ฐานประดับด้วยลายพวงมาลัย ส่วนสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่บังส่วนล่างของลำตัวเสามี
ลายก้านขดเข้ามาประดับ ส่วนแปดเหลี่ยมที่มองเห็นเพียงครั้งเดียวมีลายดอกไม้เล็ก ๆ อยู่ภายในกรอบรูป
สี่เหลี่ยมจัตุรัสประกอบ บัวหัวเสากลายเป็นรูปพุ่มซ่อมกัน 2 ชั้นประกบด้วยลายใบไม้เล็ก ๆ และยังมี
ส่วนที่อยู่เหนือขึ้นไปซึ่งประดับด้วยลายพวงมาลัยและดอกไม้เล็ก ๆ อีก ทั้งหมดนี้มีคอสอง (เหนือส่วนยอด
ของผนัง) ประดับด้วยลายก้านขดเล็ก ๆ อยู่ข้างบน (รูปที่ 3)

สำหรับลายบนยอดผนังกลับกลายเป็นรูปคนแคระพุ่งอยู่สลักกับเสาติดกับผนังรูปร่างอ้วนเตี้ย
รองรับหัวสิงห์ซึ่งคายพวงมาลัยจากปากหนึ่งไปยังอีกปากหนึ่ง ส่วนชุ้มที่อยู่สองแนวเหนือขึ้นไปคือรูป
สี่เหลี่ยมจัตุรัสภายในกุฎและกุฎขนาดเล็กนั้น ส่วนใหญ่ได้หายไปหมดแล้ว เมื่อมีการถ่ายรูปในพุทธศตวรรษ
ที่ 24 แต่แรกก็อาจทราบร่องรอยได้บ้างจากรูปที่ 3 และ 5

ชุ้มทุกชุ้มมีประติมากรรมอยู่ใน ถ้าสันนิษฐานจากประติมากรรมที่ยังคงมีอยู่ในพุทธศตวรรษ
ที่ 24 ซึ่งถูกป้องกันไว้โดยผนังรุ่นหลัง (อักษร ฉ. ในรูปที่ 2) ประติมากรรมทั้งหมดก็เป็นพระพุทธรูป
บางองค์แสดงปางสมาธิ บางองค์แสดงปางมารวิชัย พระพุทธรูปที่อยู่ในชุ้มใหญ่บนผนัง (รูปที่ 3) เป็นประติมา
กรรมปูนปั้นครองจีวรบางเรียบ คล้ายกับภาพสลักบนหินบางรูปซึ่งแสดงถึงพุทธประวัติในอาเนันทเจดีย์ที่

เมืองพุททาม พระกรชาวเขียยคเป็นเส้นตรงซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธรูปปางมารวิชัยที่เมืองพุททาม ส่วนใหญ่ของประติมากรรมในชุมชนผนังของเรือนธาตุได้หายไปก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 แต่องค์หนึ่งยังคงอยู่ดีทางด้านทิศตะวันตกเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง (รูปที่ 6) นอกจากนี้ช่างพม่าคงจะได้ซ่อมผนังทางด้านทิศเหนือและใต้ของเรือนธาตุด้วย

ในวิหารใหญ่ภายในเรือนธาตุช่างพม่าได้ตัดแปลงเพดานเป็นรูปวงโค้ง และขณะเดียวกันก็ขยายผนังด้านทิศเหนือและใต้ให้หนาขึ้น ทำให้วิหารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกลายเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทางเดินจากมุขทิศตะวันตกเข้ามายังวิหารก็แก้เพดานเป็นวงโค้ง รวมทั้งเพดานของบันไดเล็กจากทางเดินขึ้นไปยังลานบนเรือนธาตุด้วย

มุขทิศตะวันออก มุขทิศตะวันออกแต่เดิมซึ่งมีเพดานทำด้วยไม้คงพังไปหมดแล้วช่างพม่าคงจะสร้างเพดานเป็นวงโค้งซึ่งทำให้ต้องเสริมผนังด้านข้างขึ้นรองรับ ถ้าจะเสริมทางด้านในเหมือนกับที่ได้ทำแก่ผนังด้านเหนือและใต้ของวิหารภายในเรือนธาตุ ทางเข้าของมุขก็จะแคบลง ด้วยเหตุนี้จึงเสริมทางด้านนอกซึ่งทำให้เมื่อสำเร็จแล้วมุขนี้จะกว้างออกไปทางด้านทิศเหนือและใต้มากกว่าเรือนธาตุเดิมของตัวมหาวิหาร มุขใหม่นี้จะเตี้ยลงแต่ลึกกว่ามุขเดิม ผนังด้านข้างทั้งสองด้านก็ไม่ได้สูงเท่าเดิมแต่ยื่นยาวออกไปทางทิศตะวันออก ช่างพม่าคงจะได้บูรณะเจดีย์บนมุขแต่เดิม 2 องค์และสร้างขึ้นใหม่อีก 2 องค์ เจดีย์ทั้งสององค์นี้จะใช้สำหรับคาน้ำหนักของเพดานวงโค้งด้วย

ยอดทั้งห้า ผนังของยอดกลางรวมทั้งพระพุทธรูปในซุ้มคงจะยังอยู่ดี ด้วยเหตุนี้ช่างพม่าคงจะไม่ได้ซ่อมอะไรมาก ได้กล่าวมาแล้วว่าภายในยอดกลางได้เสริมเพดานวงโค้งให้แกวิหารชั้นบนและกรุที่อยู่เหนือนั้น สำหรับห้องชั้นยอดช่างพม่าได้ทำเฉพาะเสริมความมั่นคงให้แก่เพดานที่ซ้อนกันเป็นชั้นด้วยใช้เสาไม้ค้ำไว้ มุขด้านหน้าทางทิศตะวันออกของยอดกลางจำต้องสร้างใหม่ และสร้างหลังคาวงโค้งขึ้นแทนที่ (รูปที่ 8) การเข้ามายังมุขใหม่นี้จากด้านนอกก็คงต้องผ่านประตูวงโค้งขนาดใหญ่เช่นเดียวกับที่อานันทเจดีย์ที่เมืองพุททาม

สำหรับยอดเล็กอีกสี่ยอดซึ่งพังลงไปเช่นเดียวกัน ช่างพม่าก็ซ่อมขึ้นใหม่ สองยอดทางด้านทิศตะวันตกซึ่งมีประตูทางด้านทิศตะวันตกสำหรับบันไดเล็กที่ขึ้นมาจากด้านล่างก็มีมุขอยู่หน้าประตูยื่นยาวออกไปมากกว่าของเดิม ยอด 2 ยอดทางด้านทิศตะวันตกก็มีประตูและมุขหันหน้ามาทางทิศตะวันออกเช่นเดียวกันเพื่อความได้สัดส่วน แต่ไม่มีบันไดด้วยเหตุนี้คงจะทำเป็นวิหารเล็ก ๆ

การซ่อมของช่างพม่าครั้งที่ 2

เราไม่สามารถทราบได้ว่าในพุทธศตวรรษที่ 17 และ 18 นั้น มหาวิหารโพธิ์ที่พุททคยาได้ทรุดโทรมลงไปเพียงใด แต่ส่วนใหญ่คงจะยังอยู่ดี สำหรับพวกมุสลิมซึ่งเข้ามาครอบครองดินแดนแถบนี้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ก็คงจะไม่ได้ทำอันตรายแก่มหาวิหารโพธิ์มากนัก มหาวิหารโพธิ์ซึ่งประกอบด้วยอิฐและปูนปั้นคงจะทรุดโทรมลงตามธรรมชาติมากกว่า

ผนังใหญ่ที่หมายเลข ก. ซึ่งช่างพม่าสมัยพระเจ้าจันซิดตาได้สร้างไว้คงไม่สามารถที่จะรักษามิให้ผนังมหาวิหารด้านทิศตะวันตกของเรือนธาตุคงอยู่อย่างดีได้ และในระยะเวลาที่ยังไม่ทราบกันอย่างแน่นอนก็มีผนังใหญ่ที่อีกคู่หนึ่ง คือ หมายเลข ฉ. ในแผนผังที่สองได้รับการสร้างขึ้น ผนังคูใหม่นี้ทั้งบังและรักษางานปูนปั้นที่สวยงามทางทิศเหนือและใต้ของคูเดิมคือผนังหมายเลข ก. ไว้

เราไม่ทราบเรื่องราวมากเกี่ยวกับผนังหมายเลข ฉ. นายพลคันทิงแฮมเขียนไว้ว่าผนังทั้งสองนั้นอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรมมากเมื่อท่านได้รื้อลง นอกจากนี้ท่านยังกล่าวอีกว่าอิฐก็ไม่เหมือนกับส่วนอื่น ๆ ของมหาวิหารคือใช้ปูนสอ และการเรียงอิฐก็มีได้อยู่ในระเบียบเดียวกับผนังหมายเลข ก. ถ้าผนังหมายเลข ฉ. สร้างขึ้นหลังกว่าผนังหมายเลข ก. เราก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นฝีมือช่างพม่าครั้งที่ 2 แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีความยากลำบากอยู่บ้าง ประติมากรรมบนผนังหมายเลข ก. ยังคงอยู่ในสภาพดีเยี่ยมเมื่อผนังหมายเลข ฉ. ซึ่งบังอยู่ได้ถูกรื้อลง และก็น่าสงสัยว่าภาพปูนปั้นเหล่านี้จะคงอยู่ดีได้ตลอดระยะเวลา 200 ปีได้อย่างไรโดยเฉพาะเมื่อพวกมุสลิมเข้าครอบครองอยู่ด้วย อย่างไรก็ตามเราก็อาจกล่าวได้ว่าผนังหมายเลข ฉ. คงได้สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ปัญหาข้อนี้ยังคงต้องเปิดอยู่

ตรงกันข้ามกับความคล่องตัวในการซ่อมของช่างพม่าครั้งที่ 1 ในครั้งที่ 2 นี้ความสะดวกได้ลดน้อยลงราชวงศ์พม่าที่เมืองพุกามได้ล่มจม ทูตพม่าก็มีน้อย ต้องได้รับการช่วยเหลือจากมหาราชาในท้องถิ่น ดังจารึกภาษาพม่าซึ่งค้นพบที่พุทธคยาในราว พ.ศ. 2360 ได้กล่าวไว้ว่า "...หลังสมัยพระเจ้าโศกมหาราชเมื่อมหาวิหารได้หักพังลงเนื่องจากกาลเวลา บังสุกุลิเกะผู้ยิ่งใหญ่ได้บูรณะขึ้น ครั้นต่อมาเมื่อมหาวิหารได้ชำรุดลงอีกครั้งหนึ่ง พระราชาผู้เป็นที่รักยิ่งของเรา (คือพระเจ้าจันชิตดา) ได้ทรงบูรณะขึ้นใหม่อีก ต่อมาเมื่อหักพังลงอีก พระเจ้าซัมมราชาคือพระเจ้าข้างเผือกได้ทรงส่งอาจารย์ของพระองค์คือท่านสิริธัมมราชคุรุ (ไปยังพุทธคยา) เพื่อเป็นผู้แทนพระองค์ (ท่านอาจารย์) ได้นำศิษย์ชื่อสิริกัสสปไปด้วย เมื่อทูตพม่าที่จะบูรณะไม่เพียงพอ (ท่านอาจารย์) ได้เชิญให้พระภิกษุวันวาสิรับการบริจาคจากพระเจ้าพุทธเสนะ (ซึ่งคงจะเป็นราชาพื้นเมือง) พระเจ้าพุทธเสนะรับสั่งว่า "จงทำให้สำเร็จ" และทรงอนุญาตให้พระภิกษุผู้น้อยและพระเถระผู้ใหญ่ (ทำการต่อไป) ในวันศุกร์ขึ้น 10 ค่ำ เดือนปลาชุย (Plasuiw) ในปี 657 (ตรงกับเดือนธันวาคม-มกราคม พ.ศ. 1838) การบูรณะจึงได้เริ่มต้น ในวันอาทิตย์ขึ้น 8 ค่ำ เดือนตันฉนมหุน (Tanchonmhun) ในปี 660 (ตรงกับเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน พ.ศ. 1841) พิธีฉลองจึงได้มีขึ้น" ด้วยเหตุนี้ช่างพม่าครั้งที่ 2 นี้คงกระทำแต่เพียงการอุดช่องโหว่ บูรณะ และซ่อมส่วนประดับที่เป็นปูนปั้น เท่านั้น

นายพลคันทิงแฮมคิดว่าผนังหมายเลข ข. ในรูปที่ 2 ซึ่งปิดวิหารทางด้านหลัง พร้อมกับพระพุทธรูปเหนือวิหารนั้นคงจะสร้างขึ้นก่อนนานแล้วโดยผู้ปกครองชาวอินดูซึ่งไม่เลื่อมใสในพุทธศาสนา แต่นายคริสโตลด์ก็ไม่เชื่อว่าเป็นเช่นนั้น นายคริสโตลด์เชื่อว่าทั้งพระพุทธรูปและแผ่นหินเบื้องหลังคงยังมองเห็นได้เมื่อช่างพม่าได้มาก่อผนังหมายเลข ก. ขึ้นเป็นครั้งแรก มิฉะนั้นคงไม่มีประโยชน์อะไรที่จะรักษาช่องว่างระหว่างผนังทั้งสองด้านให้เป็นวิหาร ในขณะที่นั้นทั้งพระพุทธรูปและแผ่นศิลาคงยังได้รับการเคารพอย่างสูงอยู่ นายคริสโตลด์คิดว่าผนังหมายเลข ข. คงไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อบังวิหารจากผู้เคารพบูชาแต่เพื่อป้องกันวิหารให้รอดพ้นจากภัยอันตราย ช่างผู้สร้างนั้นก็อาจจะเป็นช่างพม่าครั้งที่ 2 นี้เอง นายคริสโตลด์กล่าวไว้วิธีการเช่นนี้ได้กระทำกันอยู่เสมอในประเทศที่นับถือพุทธศาสนา คงจะมีพระพุทธรูปและแผ่นเบื้องหลังซึ่งทำด้วยอิฐและปูนด้วยปูนตั้งอยู่หน้าผนังให้มีผู้เคารพบูชาได้ แต่สิ่งเหล่านี้ก็ได้สูญหายไปหมดแล้วก่อนสมัยของนายพลคันทิงแฮม

ช่างพม่าครั้งที่ 2 คงจะรื้อถอนงานปูนปั้นส่วนใหญ่ที่ช่างพม่าครั้งที่ 1 ได้สร้างไว้ทางผนังด้านทิศเหนือและใต้ของเรือนธาตุ แทนที่จะบูรณะงานปูนปั้นเหล่านี้ซึ่งคงจะหักพังลงไปมาก ด้วยเหตุนี้ซุ้มและเสาดัดกับผนังซึ่งอยู่บนด้านเหล่านี้ในพุทธศตวรรษที่ 24 (รูปที่ 5) จึงยังคงคล้ายมากกับลายบนผนังด้านตะวันตกก่อนที่ช่างพม่าครั้งที่ 1 จะมาซ่อม ลักษณะดังกล่าวอาจเห็นได้เมื่อนายพลคันทิงแฮมได้รื้อผลงาน

ของช่างพม่าครั้งที่ 1 ลง (รูปที่ 6)

สถาปัตยกรรมของวิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกาม

กำหนดอายุของวิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกามยังไม่แน่นอน มักกล่าวกันว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าหติโลมินโล (พ.ศ. 1753-1777) อย่างไรก็ตามก็ตีโครงสร้างขึ้นหลังจากที่ช่างพม่าได้เดินทางไปชมมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาครั้งแรกและก่อนครั้งที่ 2 การสร้างอาจอยู่ระหว่าง พ.ศ. 1750-1800 ก็ได้

เราไม่สามารถทราบได้ว่าช่างพม่าได้ส่งคณะทูตไปศึกษาแผนผังที่พุทธคยาหรือเปล่า แต่สิ่งนั้นก็ไม่น่าเป็น ช่างพม่าครั้งแรกจะได้เก็บรายละเอียดเกี่ยวกับวิหารมหาโพธิ์ที่พุทธคยาไว้ด้วยการจดบันทึกหรือด้วยรูปจำลอง และผู้ที่อยู่ในสมัยหลังก็อาจศึกษาได้เมื่อต้องการสร้างวิหารมหาโพธิ์ขึ้นที่เมืองพุกาม

แผนผัง วิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกามสร้างด้วยอิฐ มีศิลปะระอบและปูนปั้นประดับภายนอกซึ่งเป็นสิ่งปกติที่เมืองพุกาม นอกจากนี้ก็มีการใช้วงโค้งและเพดานโค้ง มีเรือนธาตุซึ่งมีวิหารอยู่ภายใน และมีบันไดเล็ก ๆ คู่หนึ่งซึ่งสามารถเดินขึ้นไปยังลานชั้นบนได้ (รูปที่ 9) มียอด 5 ยอด และยอดกลางก็เป็นเช่นเดียวกับที่พุทธคยาคือมีวิหารชั้นบนอยู่ภายในและมีขนาดใหญ่กว่าอีก 4 ยอดที่มุมมาก

เรือนธาตุ เครื่องประดับผนังเรือนธาตุก็เป็นเช่นเดียวกับที่พุทธคยา คือมีซุ้ม 3 แนวซ้อนกันขึ้นไป (รูปที่ 10) แต่ทางทิศเหนือและใต้มีเพียงแนวละ 9 ซุ้มแทนที่จะเป็น 15 ซุ้ม แนวต่ำสุดแทนที่จะเป็นวงโค้ง อยู่ภายในรูปสี่เหลี่ยม ก็กลายเป็นรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกัน 2 ชั้น เสาติดกับผนังระหว่างซุ้มมีลำตัวเสาเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีลวดลายประดับซึ่งคล้ายกับว่าเป็นการเลียนแบบเสาที่ช่างพม่าทำขึ้นเป็นครั้งที่ 1 ที่พุทธคยา (รูปที่ 3 และ 5 ทางด้านขวาสุด) และขนาดก็คล้ายคลึงกัน แม้จะไม่เหมือนกันทีเดียวแต่ก็ยังคล้ายกับรูปที่ 5 บ้าง ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าไม่ได้เลียนแบบมาจากมหาวิหารที่พุทธคยาหลังจากช่างพม่าได้ชมเป็นครั้งที่ 2 เหนือแนวนี้เป็นรูปบุคลิกเล็ก ๆ พร้อมกับลายพวงมาลัยลูกประคำห้อยอยู่ข้างบน คล้ายกับรูปคนแคระแบกและลายพวงมาลัยในรูปที่ 3 แต่ก็ไม่มีหัวสิงห์ปรากฏอยู่ ต่อจากนั้นจึงถึงแนวซุ้มรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า อยู่ภายในรูปวงโค้ง 3 วงซึ่งคล้ายกับรูปที่ 6 ถัดขึ้นมาก็เป็นแนวซุ้มปลายมนอยู่ภายในวงโค้ง 3 วง ซึ่งคล้ายกับของเดิมที่พุทธคยามาก (รูปที่ 6 มุมขวาบน) ยิ่งกว่าการซ่อมในภายหลังของนายพลคันนิงแฮม ต่อจากนั้นจึงถึงแนวรูปหงส์และนกยูง ระหว่างแนวกุหาชั้นที่ 2 และ 3 กับแนวกุหาชั้นที่ 3 และรูปนกมีลวดบัวเรียบ ๆ ขึ้นออกมา และเสาติดกับผนังซึ่งอยู่ระหว่างซุ้มได้คงมีอยู่ตลอดหลังแนวลวดบัวเหล่านี้ จนกระทั่งลวดบัวที่มีเครื่องประดับมากเหนือแนวรูปนก บรรดาภูเขาต่างมีพระพุทธรูปปางมารวิชัยอยู่ภายใน

ด้านตะวันตก แม้จะสร้างขึ้นอย่างง่าย ๆ และรายละเอียดก็แตกต่างกันไป แต่ส่วนที่ยื่นจากเรือนธาตุออกไปทางทิศตะวันตกก็ยังคงคล้ายคลึงในส่วนใหญ่กับผนังที่ใหญ่มหาโยทก ก. ในรูปที่ 2 ที่พุทธคยา ซึ่งช่างพม่าครั้งที่ 1 ได้สร้างขึ้น (เปรียบเทียบรูปที่ 9 กับรูปที่ 3) ที่ตั้งของพระพุทธรูปในวิหารภายในส่วนที่ยื่นออกไปนี้อาจเปรียบได้กับ “วิหารสันดานหลัง” ส่วนที่ยื่นออกไปนี้มีอุโมงค์คั่นอยู่ (รูปที่ 10 และ 11) การที่มีอุโมงค์หรือทางเดินเช่นนี้ก็ยากที่จะเดาได้ (อาจเพื่อเดินประทักษิณรอบ “วิหารสันดานหลัง” - ผู้เรียบเรียง) หลุมซึ่งสำหรับปลุกต้นโพธิ์ก็ได้อยู่บนส่วนบนของเรือนธาตุเหมือนเช่นที่พุทธคยา แต่มาอยู่บนส่วนที่ยื่นออกมาทางทิศตะวันตก (ผู้เรียบเรียงเห็นว่าขื่อนี้สนับสนุนที่ว่าอุโมงค์ หรือทางเดินนั้นสร้างขึ้นเพื่อ

สามารถเดินประทักษิณรอบ “วัชราศน์ด้านหลัง” ได้)

ด้านตะวันออก ถ้ามุขตะวันออกของมหาวิหารโพธิที่พุทธคยาสร้างขึ้นหลังการบูรณะของช่างพม่าครั้งที่ 1 มุขทางด้านตะวันออกที่เมืองพุกามก็คล้ายคลึงกันมาก (รูปที่ 11 และ 12) หลังคาของซุ้มได้หายไปนานแล้วพร้อมกับเพดานรูปวงโค้งที่รองรับ ดังนั้นพื้นที่ว่างระหว่างผนัง 2 ด้านจึงว่างเปล่าอยู่ยกเว้นแต่มีพลับพลาไม้ซึ่งสร้างใหม่เข้ามาแทนที่ แต่ผนัง 2 ด้านยังคงอยู่พร้อมกับเจดีย์ 4 องค์บนยอดผนังเพื่ออุดแรงดันของซุ้ม ผนังที่ติดต่อกับเรือนธาตุนั้นเหมือนกับที่พุทธคยา คือยื่นออกไปทั้งทางด้านเหนือและใต้มากกว่าเรือนธาตุเอง และมีการข้อมุมที่รอยต่อด้วย (รูปที่ 12)

ยอด ยอดก็เหมือนกับที่พุทธคยาคือผนังด้านนอกของยอดกลางทำเป็นชั้นใหญ่และมีชั้นจำลองอยู่เหนืออีก 7 ชั้น สำหรับชั้นใหญ่นั้นตรงกลางทางด้านตะวันออกมีประตูรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่บังเพดานวงโค้งเหนือทางเข้าไปยังวิหารภายใน ในขณะที่ตรงกลางของอีกสามด้านมีคูหารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยา บนทั้งสี่ด้านตลอดตรงกลางมีซุ้มตั้งตรงประดิษฐานพระพุทธรูปยืน 4 ซุ้มอยู่แต่ละข้าง ชั้นจำลองทั้งเจ็ดมีซุ้มที่ตั้งตรงนี้เช่นเดียวกันแต่มีขนาดเล็กลง และตลอดตรงกลางแต่ละชั้นก็ถูกบังโดยยอดของตลอดยิบหลังคาจำลองที่อยู่ข้างล่าง ยอดของตลอดยิบนี้ก็คือซุ้มวงโค้งขนาดใหญ่และตลอดยิบข้างล่างก็คือแนวลูกกรงที่แยกออกจากกันตรงกลางของหลังคาจำลองแต่ละชั้น ส่วนที่เหลือของหลังคาจำลองประดับด้วยแนวซุ้มวงโค้งเล็ก ๆ อามลกะซึ่งปรากฏอยู่อย่างชัดเจนที่มุมของชั้นจำลองบนยอดของมหาวิหารที่พุทธคยาได้หายไป

ผนังของยอดเล็กอีก 4 ยอดเป็นการตัดแปลงอย่างง่าย ๆ จากยอดกลาง ชั้นล่างมีซุ้มรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าประดิษฐานพระพุทธรูปยืน ชั้นจำลองประดับด้วยแนวซุ้มวงโค้ง บนใดที่ขึ้นมาจากชั้นล่างโผล่ขึ้นมาตรงกลางของยอด 2 ยอดทางทิศตะวันออก

ยอดทั้งห้ามีเจดีย์ทรงกลมตั้งอยู่ข้างบนโดยไม่มีอามลกะรองรับ เจดีย์เหล่านี้มีฉัตรปักอยู่เบื้องบนเจดีย์ดังกล่าวคล้ายคลึงกับเจดีย์ 4 องค์บนยอดผนังที่ยื่นออกไปทางทิศตะวันออก แต่มีรูปร่างกลมสูงกว่าสิ่งที่น่าประหลาดใจก็คือไม่มีมุขหน้าทางเข้าไปในยอดทั้งห้า อาจจะสร้างด้วยไม้จึงสูญหายไปหมดแล้ว

สถาปัตยกรรมของวัดเจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่

แผนผัง วิหารที่วัดมหาโพธารามที่เมืองเชียงใหม่มีขนาดเล็กกว่ามหาวิหารโพธิที่อื่น ๆ มาก สร้างด้วยศิลาแลงมีอิฐและปูนปั้นประดับภายนอก (ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันไม่มีอิฐ นอกจากแกนของภาพปูนปั้น-ผู้เรียบเรียง) (รูปที่ 13) เพดานโค้งก่อด้วยอิฐ (นำสงสัย-ผู้เรียบเรียง) และมีกรอบประตูทรงกลีบบัว (ก่อด้วยศิลาแลง-ผู้เรียบเรียง) เหนือเรือนธาตุมียอด 5 ยอดเช่นเดียวกัน แต่เดิมมีเจดีย์เล็ก ๆ ตั้งอยู่ข้างบนมีเจดีย์ทรงกลม 2 องค์ (ไม้ไซ 4) ตั้งอยู่เหนือมุขทิศตะวันออก

เรือนธาตุ ภายในไม่ปรากฏมีวิหารเป็นห้องอย่างชัดเจน ทางเดินซึ่งมีหลังคาเป็นวงโค้งจากมุขด้านตะวันออกได้อันเข้าไปในฐาน และ ณ ที่นั่นแทนที่จะขยายออกเป็นห้องก็ยังคงมีรูปเช่นเดียวกันจนสุดทางเดิน (รูปที่ 14) ที่เป็นเช่นนี้เพราะไม่มีวิหารชั้นล่าง แต่มีอยู่บนชั้นบน

บนลานข้างบน (รูปที่ 15) ทางทิศตะวันตกของเรือนธาตุระหว่างมุขที่มีการย่อนั้นมีหลุมสี่เหลี่ยมจัตุรัสสำหรับปลูกต้นโพธิ์ แต่ต้นโพธิ์นี้ก็ได้ถูกตัดไปนานแล้วเมื่อทำท่าว่าจะทำลายวิหารนั้นลง (ดูความเห็นประกอบข้อ 3 ของผู้เรียบเรียงหน้า)

ด้านตะวันตก เช่นเดียวกับที่พุทธคยา ทางด้านทิศตะวันตกมีผนังยื่นออกไปคูหนึ่ง ซึ่งเดิมคงจะเป็นวิหารที่มีหลังคาโค้ง และสิ่งที่มีเหลืออยู่ในปัจจุบันก็แสดงให้เห็นว่าครั้งหนึ่งผนังนี้คงจะมีการตกแต่งคล้ายกับเรือนธาตุ สถานที่นี้คงเป็น “วัชราศน์ด้านหลัง” อย่างแน่นอน (รูปที่ 16) แม้ว่าแผ่นศิลาจะได้ถูกย้ายไปซึ่งคงเป็นเวลาเดียวกันกับที่ต้นโพธิ์ซึ่งปลูกอยู่เหนือเรือนธาตุได้ถูกโค่นลง แผ่นศิลานี้ปัจจุบันอยู่ที่ต้นโพธิ์อีกต้นหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวิหาร (ดูหน้า)

ด้านตะวันออก ด้านหน้าได้ซ่อมแซมใหม่ด้วยอิฐเมื่อเร็ว ๆ นี้ เพื่อป้องกันมิให้พังลง แต่รอบประตูทรงกลีบบัวซึ่งมียอดแหลมนั้นก็เท่ากับเพดานวงโค้งของทางเดินจากมุขด้านตะวันออกเข้าไปในเรือนธาตุ บันไดเล็ก ๆ 2 ข้างได้เริ่มจากทางเดินขึ้นไปยังชั้นบน (รูปที่ 17)

มุขด้านตะวันออกกว้างกว่าเรือนธาตุ มีผนังที่กว้างกว่ายื่นออกไปทั้งด้านทิศเหนือและใต้ ดูจากทางด้านนอกอาจทำให้คิดว่าคล้ายกับมหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกาม แต่ที่วัดเจ็ดยอดก็เป็นผนังขนาดใหญ่มีผนังขนาดเล็ก แทนที่จะเป็นช่องว่างอยู่ตรงกลางเหมือนกับที่เมืองพุกาม ก็กลับกลายเป็นผนังศิลาแลงทั้งหมดและมีประตูต้น ๆ ยื่นออกไปทางทิศตะวันออกสำหรับทางเดินเข้ามาภายใน

ยอด เหมือนกับที่พุทธคยาแต่ตรงกันข้ามกับที่เมืองพุกาม ยอดทั้งห้ายอดมีมุขวงโค้งอยู่หน้าประตูและทางลงบันไดก็ต้องผ่านหน้าประตูของยอด 2 ยอดทางด้านทิศตะวันออก วิหารเป็นห้องสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีเพดานเป็นวงโค้งอยู่ภายในยอดกลางเช่นเดียวกับวิหารชั้นที่สองที่พุทธคยา

ขนาด เรือนธาตุสูง 11.50 เมตร ลานเหนือเรือนธาตุถ้าไม่รวมมุขทางด้านทิศตะวันออกและการย่อนุมทางด้านทิศตะวันตกก็มีพื้นที่ราว 12 ตารางเมตร ยอดกลางมีฐานกว้างขนาด 4.80 ตารางเมตร และในสภาพปัจจุบันเนื่องจากยอดได้หักพังลงก็สูง 8.50 เมตรจากลานชั้นบนหรือ 20 เมตรจากพื้นดิน ยอดเล็ก 4 ยอดมีขนาด 2.10 ตารางเมตรที่ฐาน เจดีย์ทรงกลมมีขนาดกว้าง 2.60 เมตร ยอดกลางนี้มีขนาดสูงไม่ถึง 2 เท่าของยอดเล็กอีก 4 ยอด แต่ที่พุทธคยาและพุกามจะสูงมากกว่าถึง 3 หรือ 4 เท่า ความกว้างส่วนล่างก็ประมาณ 2 เท่ากว่าของยอดเล็ก แต่ที่พุทธคยานั้นมากกว่าถึง 16 เท่า

ผนังด้านนอก ภาพปูนปั้นซึ่งมีลักษณะสวยงามคล้ายกับศิลปะสุโขทัยใช้ประดับผนังของเรือนธาตุมุขด้านตะวันออกและมุขด้านตะวันตก ลวดลายเครื่องประดับดังกล่าวแบ่งออกเป็นชั้นบนและชั้นล่าง โดยมีภาพเทวดาเหาะอยู่ท่ามกลางดอกไม้ และมีเสาซ้อนข้างใหญ่คั่น เทวดาบางองค์ก็นั่ง บางองค์ก็ยืน ทั้งหมดประนมหัตถ์ในท่าอัญชลี แต่ละชั้นมีเทวดานั่ง 4 องค์บนผนังด้านเหนือและใต้ของเรือนธาตุ และยังมีองค์อื่น ๆ บนมุขด้านตะวันออกอีก ภาพประดับอย่างเดียวกันมีอยู่บนมุขด้านตะวันตกด้วยแต่ปัจจุบันได้สูญไปหมดแล้วยกเว้นทางด้านทิศเหนือ ภาพยืนประดับอยู่บนผนังที่ย่อมุม (รูปที่ 13, 18, 19)

ยอดทั้งห้ายังประดับด้วยภาพปูนปั้นอีก แต่ก็แตกต่างออกไปจากทั้งที่พุทธคยาและเมืองพุกาม ลวดลายเครื่องประดับบนยอดกลางแบ่งออกเป็นแนวนอน 9 แนวซ้อนกัน แต่ที่ยอดอื่น ๆ แบ่งออกเป็น 6 แนวนอกจากนี้ลวดลายก็เหมือนกัน คือแต่ละด้านจะแบ่งออกเป็นแนวตั้ง 3 แนว ลายเหล่านี้จะเป็นลายประจำยาม (รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน) มีลายดอกไม้ประดับอยู่บนส่วนล่างสุด สำหรับแนวที่แบ่งแต่ละชั้น ลายแต่ละ

แนวจะสลับกันคือแนวหนึ่งมีกุกุขนาดใหญ่ 1 วงอยู่ตรงแนวกลาง กับกุกุขนาดเล็ก 2 วงอยู่สองข้าง อีกแนวหนึ่งมีกุกุขนาดเล็ก 2 วงอยู่ตรงกลางและอามลจะอยู่แต่ละข้าง (รูปที่ 20)

การเปรียบเทียบวิหารที่วัดเจ็ดยอดกับมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาและเมืองพุกาม เราได้เห็นมาแล้วว่าวิหารที่วัดเจ็ดยอดกับมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาและเมืองพุกามแตกต่างกันมาก แต่ถึงกระนั้นมหาวิหารโพธิ์เหล่านี้ก็ยังมีส่วนที่คล้ายคลึงกันหลายประการ เช่นเรือนธาตุใหญ่ मुखทางด้านทิศตะวันตก หลังคาวงโค้งยอด 5 ยอด บันไดเล็ก ๆ ขึ้นไปยังยอดเล็ก 2 ยอดทางทิศตะวันออก และหลุมบนหลังคาสำหรับปลูกต้นโพธิ์ ที่กล่าวมานี้ล้วนเป็นสิ่งที่เห็นได้ง่ายทั้งสิ้น ทั้งหมดที่รวมกันอยู่ในอาคารแห่งนี้ย่อมเป็นอันไปไม่ได้ นอกจากการเลียนแบบกัน แต่เรายังไม่สามารถบอกได้ว่ามหาวิหารที่วัดเจ็ดยอดนั้นเลียนแบบมาจากมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาหรือเมืองพุกาม ข้อนี้เราจำเป็นต้องหาลักษณะอื่นที่ไม่ค่อยเด่นชัดนัก

แม้มหาวิหารที่เมืองพุกามโดยส่วนใหญ่จะคล้ายคลึงมากกับมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยา แต่ก็มียอด 3 ประการที่มหาวิหารที่วัดเจ็ดยอดใกล้เคียงกว่า ข้อแรกก็คือเสาแปดเหลี่ยมที่มองเห็นได้แต่เพียงครั้งเดียวบนฐาน (เปรียบเทียบรูปที่ 13 กับรูปที่ 7) ข้อที่ 2 ก็คือมุขเล็ก ๆ หน้าประตูที่เข้าไปในยอดทั้งห้า ข้อที่ 3 ก็คืออามลกะที่มุมทั้งสี่ของยอด ถ้าสถาปนิกของพระเจ้าดิโลกราชได้แผนผังมาจากเมืองพุกาม ก็น่าประหลาดที่ว่าเขาได้สร้างสิ่งที่แตกต่างไปจากต้นแบบของเขา ซึ่งเป็นสิ่งที่มหาวิหารที่เมืองพุกามได้แตกต่างไปจากต้นแบบของตนที่พุทธคยา และยิ่งนำแปลกขึ้นไปอีกที่ว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่ที่พุทธคยาแต่ที่พุกามไม่มี

ถ้ามหาวิหารที่วัดเจ็ดยอดจำลองแบบมาโดยตรงจากมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยา เราจะอธิบายถึงความแตกต่างได้อย่างไร สิ่งนี้อาจเกิดขึ้นได้จากการจำลองแบบในพุทธศิลปะ ลักษณะของแบบศิลปะอาจเป็นสิ่งที่เลือกเฟ้นกันได้ เช่นเสาคัดกับผนังยังคงรักษารูปร่างแปดเหลี่ยมที่มองเห็นได้แต่เพียงครั้งเดียวของพุทธคยา แต่ก็มียอดของผนัง สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยากงจะอยู่ในลักษณะที่ทรุดโทรมลงไปมากและมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมไปหมด ดังนั้นจึงเป็นการยากที่จะวัดขนาดและพิจารณา ยิ่งกว่าตอนที่ช่างพม่าเดินทางไปช่อม

การทรุดโทรมลงของมหาวิหารที่พุทธคยานี้อาจอธิบายได้ว่าเหตุใดมุขทางด้านตะวันออกของวัดเจ็ดยอดจึงมีแต่เพียงเจดีย์ 2 องค์อยู่บนหลังคา แต่ที่เมืองพุกามมี 4 องค์ เราอาจแน่ใจได้ว่าหลังการบูรณะของพม่าเป็นครั้งแรกที่พุทธคยามีเจดีย์ 4 องค์ แต่สององค์ได้สูญหายไประหว่างระยะนั้นและพุทธศตวรรษที่ 20 นอกจากนี้การที่มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมมหาวิหารที่พุทธคยาก็อาจช่วยให้อธิบายได้ว่าทำไมมุขทางด้านทิศตะวันออกของมหาวิหารที่วัดเจ็ดยอดจึงกว้างกว่าเรือนธาตุคงที่เราได้เห็นมาแล้วที่เมืองพุกามและสันนิษฐานว่าเป็นเช่นนั้นที่พุทธคยา มุขด้านทิศตะวันออกของมหาวิหารที่วัดเจ็ดยอดนี้ติดต่อกันโดยตรงกับเรือนธาตุโดยที่ไม่มีคารย่อมเข้ามาคั่น

สภาพทรุดโทรมของมหาวิหารที่พุทธคยาอาจอธิบายได้อีกว่าทำไมบรรดาพระพุทธรูปบนผนังจึงหายไปและมีรูปเทวดาเข้ามาแทนที่ที่วิหารที่วัดเจ็ดยอด ตรงกันข้ามกับเมืองพุกาม ซึ่งบรรดาพระพุทธรูปบนผนังฐานคงจะยังอยู่ดีในพุทธศตวรรษที่ 20 แต่ที่มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาส่วนใหญ่คงจะหายไปจากซุ้มเกือบหมดแล้ว และที่ยังเหลืออยู่ก็คงจะแทบจำไม่ได้ ปรากฏว่าเมื่อนายพลคันทันแฮมได้แลเห็นมหาวิหารเป็นครั้งแรกนั้น คงเหลือแต่เพียงพระพุทธรูป 3 องค์ภายในซุ้ม นอกไปจากบรรดาพระพุทธรูปที่มีผนังบังอยู่

อย่างไรก็ตามอาจเป็นไปได้ที่ว่ารูปพระโพธิสัตว์หนึ่งหรือสององค์ยังคงเหลืออยู่ หรืออาจเป็นพระพุทธรูป

รูปทรงเครื่องตั้งในมุมล่างขวาของรูปที่ 6 แต่รูปนี้เดิมนั้นก็ถูกผนังที่ก่อขึ้นใหม่บังอยู่ นอกไปจากแขนซึ่งส่วนใหญ่อาจหักพังไปแล้ว รูปเหล่านี้ก็อาจเข้าใจผิดไปได้ว่าเป็นรูปเทวดาซึ่งมาแสดงความยินดีในการที่พระพุทธองค์ทรงชำระพระยามาร สำหรับชาวเชียงใหม่ซึ่งไม่รู้จักพุทธศาสนาลัทธิมหายาน พระโพธิสัตว์ของอินเดียก็อาจกลายเป็นเทวดาไปได้โดยง่าย และสำหรับผู้ที่ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ การมีภาพเทวดาประกอบในภาพปางตรัสรู้หรือมารวิชัยก็ย่อมเป็นการเหมาะสม เหมาะสมยิ่งกว่าการมีพระพุทธรูปเป็นจำนวนมาก ซึ่งควรจะเป็นภาพการแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีมากกว่า นอกจากนี้ภาพเทวดาเหล่านี้บางภาพอาจแสดงภาพเหมือนของผู้สร้างคือพระเจ้าติโลกราชและพระราชวงศ์ของพระองค์ด้วย

สำหรับผนังของยอด 5 ยอด ชุมที่พุทธคยาขอมมีพระพุทธรูปอยู่ภายในเพราะเหตุว่าภาพจำลองที่พิพิธภัณฑสถานเมืองบอสตัน (รูปที่ 4) ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นเช่นนั้น แต่เราอาจแน่ใจได้ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้ได้หายไปหมดแล้วในพุทธศตวรรษที่ 20 เช่นเดียวกับในพุทธศตวรรษที่ 24 (รูปที่ 8) คงเหลือแต่กุกุและอามละที่ไม่สม่ำเสมอปรากฏอยู่ ขอมเป็นการยากสำหรับผู้จำลองแบบที่จะสามารถเข้าใจอะไรได้ ถ้าไม่มีของอันมาช่วย ในปัจจุบันได้ค้นพบรูปจำลองเล็ก ๆ สลักจากศิลาเลียนแบบบรรดาขอมของมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาเป็นจำนวนมาก รูปจำลองเหล่านี้สลักขึ้นในสมัยปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-17) และค้นพบจากซากในบริเวณใกล้เชิงมหาวิหาร (รูปที่ 21) รูปเหล่านี้คงจะปรากฏอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 20 และหนึ่งหรือสองชิ้นอาจถูกเก็บได้และนำกลับมาตั้งเมืองเชียงใหม่

เนื่องจากว่ามีขนาดเล็ก รูปจำลองเหล่านี้จึงจำต้องย่อส่วนลง คงเหลือแต่เพียงลักษณะบางประการเท่านั้น ถ้าเราเปรียบเทียบรูปที่ 21 กับรูปที่ 8 เราจะเห็นว่าแต่ละด้านของรูปจำลองจะแบ่งเป็นแนวตั้งตรง 3 แนวมีทั้งกุกุและอามละ ทำให้นักถึงชั้นจำลองและหลังคาจำลอง ถ้าเราเปรียบเทียบรูปที่ 21 กับรูปที่ 20 เราจะเห็นว่าคืออะไรที่สิ่งบันดาลใจแก่สถาปนิกชาวเชียงใหม่ คงมิใช่มหาวิหารที่เมืองพุกามเป็นแน่ ต่อจากนี้เราจะได้สำรวจถึงการเลียนแบบมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยา ณ สถานที่แห่งอื่น ๆ กันบ้าง

วิหารชเวกุกยี่ (Shwegugyi) (ราว พ.ศ. 2000-2010) วิหารแห่งนี้ของพระเจ้าธรรมเจดีย์ที่เมือง

หงสาวดีไม่เหลือร่องรอยไว้ให้เห็นมากนัก เรือนธาตุสร้างอยู่เหนือพื้นศิลาแลงมีอุโมงค์หลังคาโค้งอยู่ภายใน แต่อุโมงค์นั้นก็ถูกปิดเสียแล้วด้วยสิ่งปรักหักพังและไม่สามารถเข้าไปภายในได้ อิฐที่ใช้เป็นผนังของเรือนธาตุยังคงอยู่เป็นส่วนใหญ่แต่ลายปูนปั้นก็หายไปหมดแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถสันนิษฐานได้ว่าเครื่องตกแต่งผนังดั้งเดิมเป็นอย่างไร मुखทางด้านตะวันตกก็พังลงไปมาก รวมทั้งยอดทั้งห้ายอดซึ่งส่วนบนได้สูญหายไปหมดแล้ว मुखของยอดซึ่งแต่เดิมอาจจะก็มีสูญหายไปเช่นเดียวกัน สำหรับยอดกลางส่วนที่ยังเหลืออยู่ก็มีความสูงไม่ถึง 1 ใน 3 ของส่วนสูงเดิม และปัจจุบันก็มีเจดีย์เล็ก ๆ สมัยใหม่สร้างอยู่ข้างบน ยอดเล็ก ๆ 2 ยอดทางด้านตะวันออกมีประตูซึ่งอาจเป็นประตูของบันไดเล็ก ๆ ที่ขึ้นมาจากข้างล่างแต่บันไดเล็ก ๆ เหล่านี้ปัจจุบันก็สูญหายไปหมดแล้ว เนื่องจากหลุมสำหรับปลูกต้นไม้โพธิ์ได้สูญหายไปด้วย จึงไม่อาจทราบได้ว่าต้นไม้โพธิ์ได้ปลูกอยู่บนทิศตะวันตกสุดของเรือนธาตุหรือบนมุขทิศตะวันตก

มีสองสิ่งที่แปลกประหลาดสำหรับมหาวิหารแห่งนี้ซึ่งไม่อาจทราบได้ว่ามีมาแต่แรกหรือไม่ ข้อแรกก็คือตรงกลางของผนังด้านเหนือและใต้มีบันไดศิลาจากพื้นดินขึ้นไปยังลานบนยอดฐาน ข้อสองก็คือที่มุมของมหาวิหารมีผนังก่อออกไปเป็นเส้นทะแยงมุม (รูปที่ 27) นายคริสโตลด์สันนิษฐานว่าทางด้านทิศตะวัน

ออกอาจเป็นส่วนหนึ่งของมุขคล้ายกับที่เมืองพุกาม (รูปที่ 11) แต่ทางด้านทิศตะวันตกอาจเพิ่มขึ้น (ภายหลัง ?) เพื่อให้ได้ความมั่นคงและความได้สัดส่วน อย่างไรก็ตามก็อาจเห็นได้ว่าคณะทูตของพระเจ้าธรรมเจดีย์ที่ไปยัง พุทธคยาได้ตีความหมายของมหาวิทยาลัยโพธิศิตไปจากคณะทูตของพระเจ้าติโลกราชมาก

วิหารวุตาชื่อ (Wu-ta-ssu) ที่กรุงปักกิ่ง (พ.ศ. 2016) นำพิศวงที่ว่าวิหารแห่งนี้ได้สร้างขึ้นใกล้เคียงกับมหาวิทยาลัยที่เมืองเซียงใหม่และเมืองหงสาวดีมาก อาจมีการเผยแพร่อะไรบางอย่างในโลกของพุทธศาสนาในขณะนั้น แต่ความจริงแผนผังของมหาวิทยาลัยโพธิศิตที่พุทธคยาก็ได้ถูกนำเข้ามายังกรุงปักกิ่งนานมาแล้ว คือในรัชกาลของพระเจ้าจักรพรรดิเซงซุ (Cheng -tsu) ในสมัยราชวงศ์เหม็ง (พ.ศ. 1946-1988) กล่าวกันว่าแผนผังนี้นำมาโดยบัณฑิตท่านหนึ่งจากประเทศทิเบต แต่อีกตำนานหนึ่งก็กล่าวว่านำมาโดยพระภิกษุชาวอินเดียซึ่งได้นำเข้ามาเป็นรูปจำลองทำด้วยทองคำประดับเพชร จะเป็นใครนำเข้ามาก็ตาม ท่านผู้นั้นก็คงไม่ได้มีชีวิตอยู่จนเห็นการสร้างมหาวิทยาลัยขึ้นในกรุงปักกิ่ง

แบบศิลปะของมหาวิทยาลัยนั้นเป็นแบบจีนมากกว่าอินเดีย (รูปที่ 22) เรือนธาตุมีพื้นที่ 15 ตารางเมตร และสูง 12 เมตร มุขต้น ๆ ที่ทางเข้าซึ่งติดต่อกับเรือนธาตุด้วยการย่อมุขทำให้นึกไปถึงทฤษฎีเกี่ยวกับมุขทางทิศตะวันออกที่พุทธคยาและที่กงสนับสนุนความถูกต้องของทฤษฎีนั้นด้วยมุขนี้มีเจดีย์ 2 องค์อยู่ข้างบน สนับสนุนความเห็นที่ว่าในพุทธศตวรรษที่ 20 เจดีย์ 4 องค์ที่ช่างพม่าได้สร้างไว้ได้หายไปแล้ว 2 องค์ บนลานหลังเจดีย์ 2 องค์นี้ซึ่งอาจเห็นได้แต่เพียงเล็กน้อยในภาพถ่ายมีอาคารซึ่งแม้จะไม่ได้เกี่ยวข้องกับยอดกลาง แต่ก็อาจเป็นการตีความของชาวมุขหน้ายอดกลางที่พุทธคยาซึ่งช่างเซียงใหม่ตีความได้ถูกต้องกว่า

ผนังของเรือนธาตุประดับไปด้วยซุ้ม 5 แถวประดิษฐานพระพุทธรูป รูปร่างของซุ้มซึ่งมีส่วนบนมนและอยู่ในกรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสทำให้นึกไปถึงซุ้มชั้นล่างที่พุทธคยา (เปรียบเทียบกับรูปที่ 5)

การแบ่งยอด 5 ยอดเหนือลานบนฐานออกเป็นชั้นล่างและชั้นจำลองข้างบนทำให้นึกไปถึงทั้งที่พุทธคยาและเมืองพุกาม แต่ชั้นจำลองเหล่านี้ซึ่งไม่มีทั้งกุหา กุฑู อามละ และส่วนอื่น ๆ ก็ไม่เหมือนกับสิ่งใดที่เราได้เคยเห็นมาแล้ว ยอดเหล่านี้สร้างเป็นรูปเจดีย์จีนที่มีหลังคาซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ และยอดกลางที่ใหญ่กว่าอีก 4 ยอดแต่เพียงเล็กน้อย

วิหารปิยุนซุ (Pi-yun-ssu) ที่กรุงปักกิ่ง (พ.ศ. 2291) ยอดข้างบนมียอดกลางใหญ่กว่ายอดอื่น ๆ พอประมาณและเป็นรูปเจดีย์จีนเช่นเดียวกัน เจดีย์ที่อยู่เหนือยอดและเจดีย์อีก 2 องค์บนมุขหน้าเรือนธาตุมีรูปเป็นเจดีย์แบบทิเบต (รูปที่ 23) อาคารเหนือเรือนธาตุหลังเจดีย์ 2 องค์ก็มีลักษณะคล้ายกับที่วิหารวุตาชื่อคือไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับยอดกลาง อาจเกิดขึ้นจากการตีความหมายผิดเกี่ยวกับชาวมุขหน้ายอดกลางเช่นเดียวกัน

กล่าวกันว่าวิหารแห่งนี้สร้างขึ้นจากรูปจำลองเล็ก ๆ ของพระภิกษุชาวทิเบต ข้อความนี้อาจอธิบายได้เกี่ยวกับเจดีย์แบบทิเบต ในขณะเดียวกันรายละเอียดบางประการก็คล้ายคลึงกับที่พุทธคยาอย่างแปลกประหลาด เช่นระหว่างแนวกุหา 2 แนวบนผนังเรือนธาตุก็มีแนวหัวสัตว์ซึ่งกำลังคายพวงมาลัย (เปรียบเทียบกับแนวหัวสิงห์คายพวงมาลัยในรูปที่ 5)

วิหารมหาโพธิ์ที่เมืองปาดานในประเทศเนปาล (พุทธศตวรรษที่ 21) ตามเรื่องราวปรากฏ

ว่าอาจารย์ผู้หนึ่งในเมืองปาดานใกล้กับเมืองกัตมันดูได้เดินทางไปแสวงบุญที่พุทธคยาในกลางพุทธศตวรรษที่ 21 และเมื่อกลับมายังเมืองปาดานแล้วก็ได้สร้างวิหารจำลองมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาขึ้น โดยใช้รูปจำลองเล็ก ๆ ที่เขาได้มาระหว่างการเดินทางเป็นแบบ และงานนี้ก็สำเร็จลงในสมัยหลานของเขา คำกล่าวนี้คงเป็นความจริงและในขณะนั้นมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาก็คงทรุดโทรมลงอย่างมาก

วิหารที่เมืองปาดาน (รูปที่ 24) สร้างอย่างงดงามและเต็มไปด้วยลวดลายเครื่องประดับซึ่งชาวเผ่าเนวาริชของเนปาลมีชื่อเสียงมาก แต่วิหารแห่งนี้ก็เหมือนกับมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาแต่เพียงผิวเผินเท่านั้น ยอดกลางข่มยอดอีก 4 ยอดอย่างหมดสิ้น และทั้งห้ายอดก็มีรูปร่างพองออกเหมือนศิขร (หลังการรูปโค้งสูง) ของอินเดีย อย่างไรก็ตามก็ดูทุกที่มีลักษณะคล้ายกับบรรดาขุมที่พุทธคยาและเสาเล็ก ๆ ที่มุมของแต่ละชั้นบนยอดก็มีลักษณะคล้ายอามลกะที่ชำรุดแล้ว

เจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงราย เจดีย์องค์นี้ไม่ทราบว่าจะสร้างขึ้นเมื่อใด อาจสร้างขึ้นเมื่อพม่าเข้าครอบครองภาคเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก็ได้ ในกลางพุทธศตวรรษที่ 23 เมืองเชียงรายกับเมืองเชียงแสนผลักดันเป็นที่อยู่ของผู้ปกครองชาวพม่า และมีการก่อสร้างอย่างมากมายทางภาคเหนือของประเทศไทย สถานที่ที่ไม่แน่นอนของกองทัพพม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยอาจก่อให้เกิดความพยายามที่จะสร้างบุญกุศลขึ้นก็เป็นได้

เจดีย์เจ็ดยอดที่เชียงราย (รูปที่ 25) เล็กและเรียกว่าวิหารที่วัดเจ็ดยอดเมืองเชียงใหม่ และมีรูปร่างแตกต่างออกไปมากจนไม่อาจเลียนแบบมาจากวิหารที่วัดเจ็ดยอดได้

ยอดกลางมีลักษณะไม่เหมือนกับยอดที่มีเจดีย์เล็กตั้งอยู่ข้างบน แต่เหมือนกับเจดีย์ขนาดค่อนข้างใหญ่ตั้งอยู่เหนือฐานซึ่งมีรูปร่างคล้ายกับยอดของมหาวิหารโพธิ์มากกว่า ยอดอีกสี่ยอดไม่เหมือนกับยอดบนมหาวิหารโพธิ์เลย แต่เป็นเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานแปดเหลี่ยมสูง เจดีย์อีกสององค์ซึ่งตั้งอยู่บนมุขทิศตะวันออกก็มีขนาดเดียวกันและมีรูปร่างเช่นเดียวกัน

เจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงรายนี้คล้ายกับว่าสร้างขึ้นภายใต้คำแนะนำของผู้ทำบุญ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเห็นวิหารมหาโพธิ์ ณ ที่ใดที่หนึ่งแต่ไม่สามารถจำได้แน่นอนนัก เนื่องจากผู้ทำบุญนี้คงเป็นเชื้อชาติพม่า ด้วยเหตุนี้คงจะเคยเห็นวิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกาม แต่เจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงรายก็ยังแตกต่างไปจากวิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกามมาก เช่นผนังด้านเหนือและใต้ของเรือนธาตุคงมีแต่เพียงขุม 3 ขุมตั้งอยู่ในแนวเดียวกัน ด้วยเหตุนี้คงได้แบบมาจากรูปจำลองขนาดเล็กซึ่งได้ตัดรายละเอียดออกไปเป็นจำนวนมากแล้ว

สัตตมหาสถาน

เท่าที่นายคริสโตลด์ทราบ คงมีแต่มหาวิหารโพธิ์จำลอง 2 แห่งเท่านั้นคือที่เมืองหงสาวดีและเชียงใหม่ ที่มีสัตตมหาสถานแสดงถึงสถานที่เมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วได้ 7 สัปดาห์ ทั้งนี้ต้องยกเว้นรัตนจงกรมที่เมืองพุกาม

คัมภีร์นิทานอาร์มภกตาได้เล่าถึงเรื่องที่พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงประดิษฐานสัตตมหาสถานที่เมืองหงสาวดีไว้โดยละเอียด เนื้อเรื่องก็ตรงกับคัมภีร์ตถาคตอุทานภาษาพม่า สำหรับที่เมืองเชียงใหม่ ดำเนินวัด

เจ็ดยอดก็ได้กล่าวถึงการประดิษฐานสถมมหาสถานเช่นเดียวกันแต่มีการสร้างพระพุทธรูปตามที่แตกต่างกัน
เหล่านั้นด้วย พระพุทธรูปเหล่านี้ปัจจุบันได้สูญหายไปหมดแล้ว

สถมมหาสถานเหล่านี้มีดังต่อไปนี้คือ

1. โขธวิบูลย์ ดันโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าประทับตรัสรู้
2. อนิมิตตกะ สถานที่พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นทอดพระเนตรโขธวิบูลย์ 7 วัน เรียกว่าอนิมิตเจดีย์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของโขธวิบูลย์ ไม่ห่างกันนัก
3. จังคมสฏฐะ สถานที่พระพุทธเจ้าเสด็จจงกรม (เดินไปมา) อยู่ 7 วัน ใกล้คันทมหาโพธิ์ เรียกว่ารัตนจักรเจดีย์ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของวิหาร
4. รัตนขระ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งพิจารณาภิกขกรรมปฏิญ 7 วัน ในเรือนแก้วที่เทพดา นิรมิตถวาย เรียกว่ารัตนขระเจดีย์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
5. อชปาลนิโครธ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติ 7 วัน เป็นสัปดาหที่ 5 ได้ค้นไทรที่เล็กเลี้ยงแพะพักร้อน เรียกว่า อชปาลนิโครธเจดีย์ มีต้นไทรปลูกอยู่ทางทิศตะวันออก
6. มุจจลินทะ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติได้ตื่นจิก เรียกว่ามุจจลินทเจดีย์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีสระมุจจลินท์ซึ่งพระยานาคขึ้นมาป้องกันมิให้พระองค์ถูกฝนอยู่ใกล้ ๆ
7. ราชายณะ สถานที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขผลสมาบัติได้ตื่นเกด เรียกว่าราชายณะเจดีย์ ตั้งอยู่ทางทิศใต้

สำหรับสถานที่เหล่านี้เราอาจเปรียบเทียบกับสถมมหาสถานที่พุทธคยาได้ดังต่อไปนี้ คือ โขธวิบูลย์คือวัชรสารณ ที่เมืองเชียงใหม่และหงสาวดีก็ตรงกับ “วัชรสารณด้านหลัง” ที่พุทธคยา (ขื่อนี้ น่าสงสัยว่าจะตรงกับวัชรสารณด้านหลังหรือด้านหน้าภายในวิหารชั้นล่าง-ผู้เรียบเรียง) สำหรับอนิมิตเจดีย์ทั้งที่พุทธคยาเมืองเชียงใหม่และพุกาม ตั้งอยู่ห่างจากต้นโพธิ์ประมาณ 40 เมตรทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ รัตนจักรเจดีย์ตั้งอยู่ตามแกนทิศตะวันออก-ตะวันตกระหว่างต้นโพธิ์และอนิมิตเจดีย์ ที่พุทธคยาศูนย์กลางของแท่นนี้ตั้งอยู่ห่างจากต้นโพธิ์ 15 เมตรที่เมืองหงสาวดีได้เพิ่งสร้างขึ้นใหม่บนรากฐานของเดิมและมีเจดีย์อยู่ที่ปลายทั้งสองข้าง ตั้งอยู่ราว 15 เมตรทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ ที่วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่ได้สูญหายไปเลย

รัตนขระเจดีย์ตามตำนานกล่าวว่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ที่วัดเจ็ดยอดยังคงอยู่ที่เมืองหงสาวดียังคงอยู่ราว 50 เมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ แต่ที่พุทธคยา นายพลตันนิงแฮม เชื่อตามพระภิกษุชวันซัง (Hsuan Tsang คือพระถังซำจั๋ง) ซึ่งเคยไปที่นั่นว่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของต้นโพธิ์ แต่นายคริสโวลด์เชื่อว่าคงเป็นชากอาคารที่ตั้งอยู่ 50 เมตรทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์มากกว่า

อชปาลนิโครธเจดีย์ เป็นสถานที่ซึ่งธิดาพระยามารพยายามมาล่อพระพุทธองค์และพระยามารมาขอให้พระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์อื่น ๆ เกิดขึ้น ณ สถานที่แห่งเดียวกันอีกแต่ไม่ได้อยู่ใน 7 สัปดาหหลังตรัสรู้ เหตุการณ์หนึ่งก็คือนางสุชาดาได้ถวายข้าวมธุปายาสที่ซึ่งเกิดขึ้นก่อนตรัสรู้ และท้าวมหาพรหมมาราบทุกขอให้โปรดสั่งสอนเวไนยสัตว์ ซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง นายพลตันนิงแฮมได้แบ่งเหตุการณ์ทั้งสามออกจากสถานที่เดียวกัน คือกล่าวว่ นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสบริเวณมหาโพธิ์

ทางทิศใต้ ธิดาพระยามารมาล่อพระพุทธร่องค์ราว 60 เมตรทางทิศตะวันออกของต้นโพธิ์ และการขอให้ทรง
สิ่งสอนเวไนยสัตว์ราว 65 เมตรทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เมืองหงสาวดีคือชपालนิโครชเจดีย์เป็นอาคาร
ขนาดใหญ่ตั้งอยู่ราว 200 เมตรห่างจากต้นโพธิ์ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า “อชपालเจดีย์” ด้วย
เหตุนี้จึงใกล้เคียงกันมากกับ “หลุมฝังศพของมหันต์” ที่พุททคยา ในพุทธศตวรรษที่ 20 อาจเชื่อกันว่าอยู่
แถบนั้นโดยเฉพาะถ้ามีต้นไทรอยู่ใกล้ ๆ ที่เชียงใหม่กล่าวกันว่าอยู่ราว 100 เมตรทางทิศตะวันออกของต้นโพธิ์
แต่ก็ยากที่จะเปรียบเทียบกับสถานที่ตั้งที่เมืองหงสาวดีได้

สำหรับมูจลินทเจดีย์ คัมภีร์ตถาคตอุทานกล่าวว่าสระตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นโพธิ์
แต่นายคริสโตลด์ก็ไม่ทราบที่ตั้งอยู่ที่ใดที่เมืองหงสาวดี ที่เมืองเชียงใหม่ตำนานวัดเจ็ดยอดกล่าวที่ตั้งอยู่
ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เหตุนี้ก็จะจะเป็นสถานที่ลุ่มในปัจจุบันและศูนย์กลางก็อยู่ห่างจากวิหารไปทางทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ราว 150 เมตร สระอุเรล (Urel) ที่พุททคยาซึ่งนายพลคันทิงแฮมกล่าวว่าเป็นที่อยู่ของพระย
านามูจลินท์ ก็ตั้งอยู่ทางทิศใต้และห่างออกไปมาก แต่มีสระอีกแห่งหนึ่งชื่อพุททโปขรร (Buddha Pokhar)
ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และในพุทธศตวรรษที่ 20 อาจเป็นสระแห่งหลังนี้ที่เชื่อกันว่าเป็นสระมูจลินท์
ศูนย์กลางตั้งอยู่ราว 200 เมตรห่างจากต้นโพธิ์ แต่ระยะเหล่านี้ก็ไม่มี ความหมายอะไรมากนักเพราะเหตุว่าเรา
ไม่ทราบว่าต้นจิกตั้งอยู่ที่ใดทั้งที่พุททคยาและเชียงใหม่

สำหรับราชาชนเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ต้นเกตและเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงรับผลสมอและไม่มี
พระทนต์จากพระอินทร์ และต่อมาก็ได้ทรงรับอาหารจากพ่อค้าตปุสสะและภัพพิกะอีก ตำนานวัดเจ็ดยอด
และคัมภีร์ตถาคตอุทานกล่าวว่าตั้งอยู่ทางทิศใต้ของต้นโพธิ์ ที่เมืองหงสาวดีคงเป็นซากอาคารซึ่งตั้งอยู่ 50
เมตรทางทิศใต้ของมหาวิหาร และที่เมืองเชียงใหม่ก็คงเป็นซากอาคารที่ตั้งอยู่ในระยะเดียวกัน ที่พุททคยา
คงเป็นสถานที่ซึ่งนายพลคันทิงแฮมกล่าวว่าเป็นที่ตั้งซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงได้รับสิ่งของที่พระอินทร์นำมาถวาย
ขณะนั้นพระอินทร์ทรงจำแลงพระองค์เป็นคนสวนและได้ถวายหญ้าคาแก่พระพุทธร่องค์

นายคริสโตลด์กล่าวว่าสถานที่ตั้งของสัตตมหาสถานเหล่านี้ตรงกันระหว่างเมืองหงสาวดีและเมือง
เชียงใหม่ เป็นการสนับสนุนทฤษฎีที่ว่าคณะทูตทั้งที่เมืองหงสาวดีและเชียงใหม่ได้เดินทางไปพุททคยาในระยะ
เวลาเดียวกัน คงจะได้ศึกษาถึงสถานที่ตั้งของสัตตมหาสถานจากซากอาคารไม่ว่าจะผิดหรือถูก และได้วัดระยะ
ที่ตั้งห่างจากต้นโพธิ์มาด้วย

ความเห็นเพิ่มเติมของผู้เรียบเรียง

เรื่อง “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เคลื่อนที่ได้” ของนายคริสโตลด์นี้ ถือกันว่าเป็นบทความที่แต่งได้ดีมาก
และได้ให้ความรู้ใหม่บางประการเป็นต้นว่าต้นโพธิ์นั้นเดิมปลูกอยู่เหนือลานบนเรือนธาตุทางทิศตะวันตก
และ “วัชรสารณด้านหลัง” เป็นต้น

อย่างไรก็ดีผู้เรียบเรียงใคร่ขอแสดงความเห็นประกอบไว้ 3 ข้อคือ

1. มหาวิหารโพธิ์ทั้งที่พุททคยาและเมืองพุกามก่อสร้างด้วยอิฐ เหตุฉะโนวิหารที่วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่
จึงก่อด้วยศิลาแลง ถ้าจะว่าในสมัยนั้นคือในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ช่างไทยนิยมก่ออาคารด้วยศิลาแลง
เมื่อพระเจ้าติโลกราชสิ้นพระชนม์ลงเมื่อ พ.ศ. 2031 และพระราชนัดดาคือเจ้ายอดเชียงรายได้เสวยราชสมบัติ

ได้ถวายพระเพลิงพระศพที่วัดมหาโพธารามพร้อมกับสร้างเจดีย์ใหญ่บรรจุพระอัฐิของพระเจ้าติโลกราชไว้ ณ ที่นั้น เจดีย์องค์นี้ก็สร้างด้วยอิฐทั้งองค์หาได้ก่อด้วยศิลาแลงไม่

2. ลายที่ประดับผนังเรือนธาตุของมหาวิหารโพธิ์ที่วัดเจ็ดยอดล้วนเป็นรูปเทวดาทั้งสิ้น ก็ที่มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยานั้นแม้พระพุทธรูปจะชำรุดสูญหายไปหมดแล้ว แต่ซุ้มต่าง ๆ ก็ยังคงอยู่ และซุ้มเหล่านี้ก็ปรากฏอยู่ที่มหาวิหารโพธิ์จำลองทั้งสิ้นเช่นที่เมืองพุกามและที่กรุงบักกิง เป็นต้น เหตุไฉนจึงไม่ปรากฏเป็นลายเครื่องประดับตกแต่งที่ผนังด้านนอกของเรือนธาตุที่วิหารมหาโพธิ์วัดเจ็ดยอดบ้างเลยเล่า ถ้าพระเจ้าติโลกราชได้ทรงส่งคณะทูตไปยังพุทธคยาจริง ๆ จะเป็นไปได้หรือไม่ว่าวิหารมหาโพธิ์ที่วัดเจ็ดยอดนี้สร้างมาก่อนสมัยพระเจ้าติโลกราชและต่อมาอาจจะชำรุดลง พระเจ้าติโลกราชโปรดให้ซ่อมขึ้นเพื่อฉลองพุทธศาสนาครบ ๒๐๐๐ ปี ภาพเทวดาปูนปั้นต่าง ๆ จึงเป็นของที่พระองค์โปรดให้ทำขึ้น แกนของภาพเทวดาปูนปั้นเหล่านั้นเป็นอิฐดังอาจเห็นได้จากผนังด้านใต้ ถ้าสร้างพร้อมกับวิหารมาแต่เดิมก็น่าจะเป็นศิลาแลงด้วยกัน

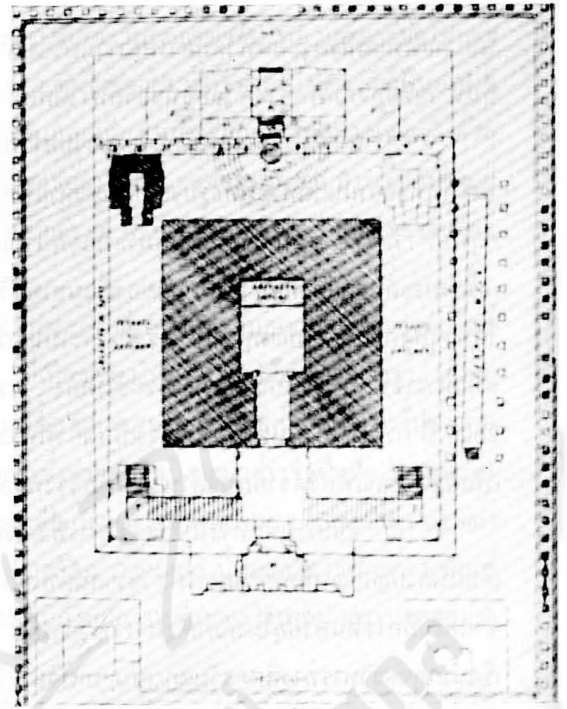
3. จากการเดินทางไปสำรวจวิหารที่วัดเจ็ดยอดเมื่อวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2529 ปรากฏว่าดินโพธิ์เดิมนั้นคงปลูกอยู่เหนือหลังคาของ “วิหารसनด้านหลัง” ทางทิศตะวันตก เหมือนกับมหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกามซ้ำแต่ไม่มีทางเดินหรืออุโมงค์มาคั่นระหว่างวิหารกับ “วิหารसनด้านหลัง” นี้เท่านั้น ไม่ได้ปลูกอยู่บนลานเหนือเรือนธาตุของวิหารทางทิศตะวันตก เช่น มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาเจ้าอาวาสวัดเจ็ดยอดองค์ปัจจุบันก็ยืนยันว่าเป็นเช่นนั้น เพราะเมื่อท่านเป็นเด็กท่านเคยเห็นมีหลุมอยู่เหนือหลังคา “วิหารसनด้านหลัง” ส่วนแผ่นหินที่เคยอยู่โคนต้นโพธิ์ที่ปลูกใหม่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวิหารนั้นปัจจุบันได้สูญหายไปเสียแล้ว

ด้วยเหตุนั้น สำหรับเรื่องอายุของมหาวิหารโพธิ์ที่วัดเจ็ดยอดนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าสมควรที่จะมีการค้นคว้ากันต่อไป นายคริสโตเฟอร์เองก็ได้เขียนไว้ท้ายบทความของเขาว่า “การศึกษาของเราได้สนองให้เราต้องสำนึกถึงปัญหาที่มีอยู่เหล่านี้ ซึ่งก็ยังไม่ได้ให้คำตอบอะไรที่น่าพึงพอใจ”

รูปที่ 1

มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาในปัจจุบัน ถ่ายจากทิศ
ตะวันตกเฉียงเหนือ

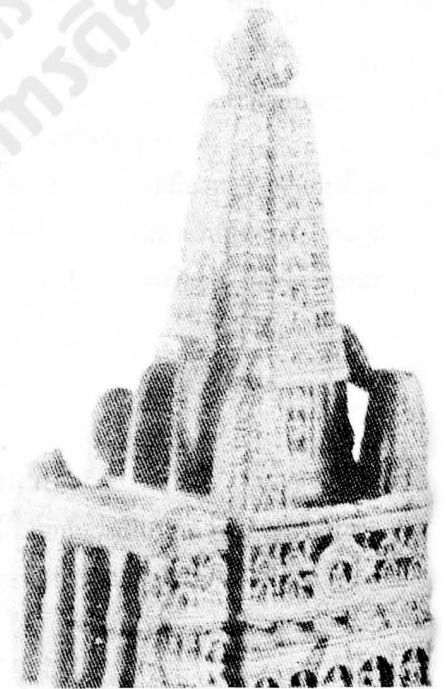
รูปที่ 2

แผนผังมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยา

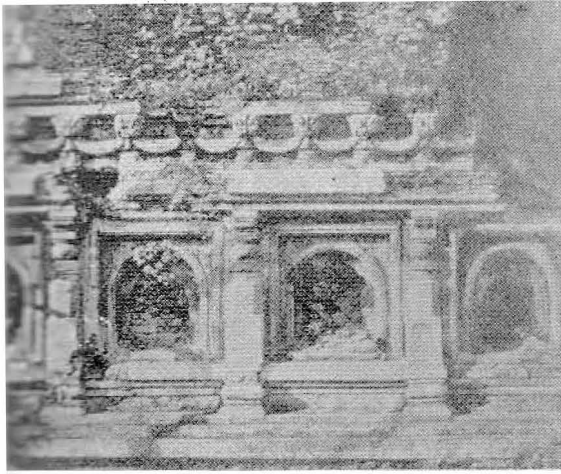
รูปที่ 3

มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยา มองเห็นผนังอักษร ก. ในรูปที่ 2
จากทิศตะวันตกเฉียงเหนือ หลังจากการรื้อผนังอักษรจ. ทาง
ซ้ายมือคือ ฐานพร้อมทั้งซุ้มเลขที่ 4 และ 3

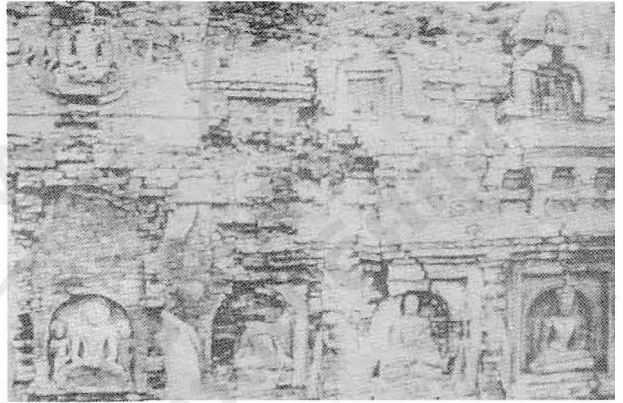

รูปที่ 4

รูปจำลองมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาก่อน พ.ศ. 1656
พิพิธภัณฑ์ศิลปะ เมืองบอสตัน สหรัฐอเมริกา
วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

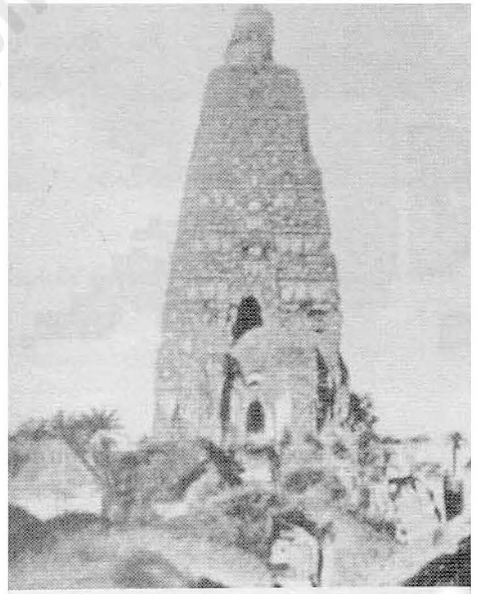
รูปที่ 5
มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธรคยา
ชুমทางด้านทิศใต้ของฐานก่อน พ.ศ. 2421

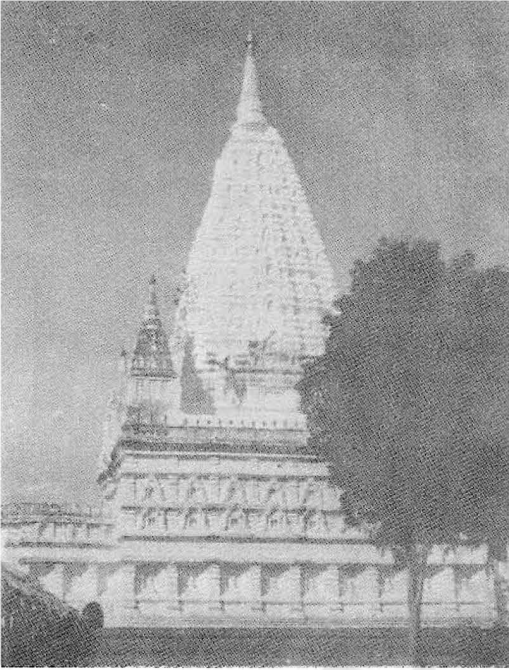
รูปที่ 6
มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธรคยา
ด้านตะวันตกของฐาน แลเห็นชุมที่ 7-10 ภายหลังรื้อผนังที่
บังออกแล้ว

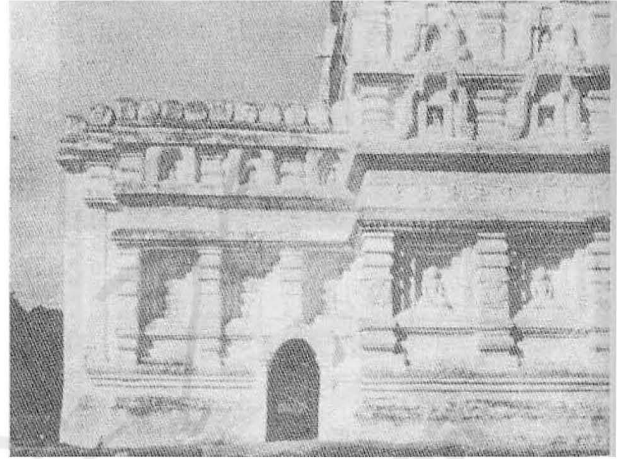
รูปที่ 7
มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธรคยา
ถ่ายจากทิศใต้ก่อน พ.ศ. 2421

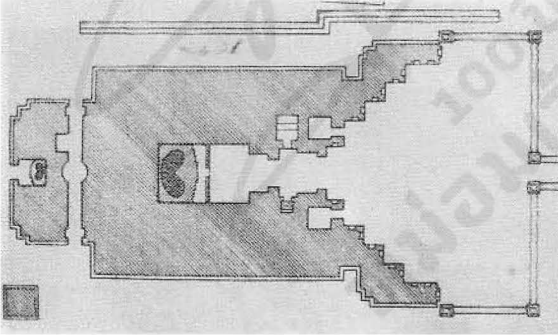
รูปที่ 8
มหาวิหารโพธิ์ที่พุทธรคยา
ถ่ายจากทิศตะวันตกก่อน พ.ศ. 2421

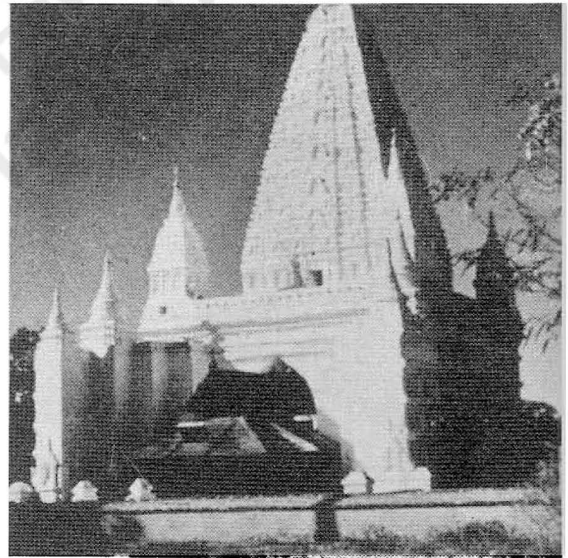
รูปที่ 9
มหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกาม ถ่ายจากทิศใต้

รูปที่ 10
มหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกาม ถ่ายจากทิศใต้ และหันมุขด้าน
ตะวันตก หรือวิหารसनด้านหลัง

รูปที่ 11
แผนผังของมหาวิหารโพธิ์ที่เมืองพุกาม

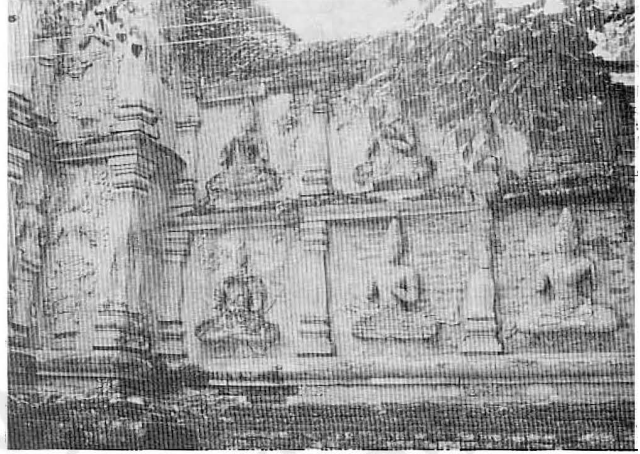

รูปที่ 12
วิหารมหาโพธิ์ที่เมืองพุกามทิศตะวันออก

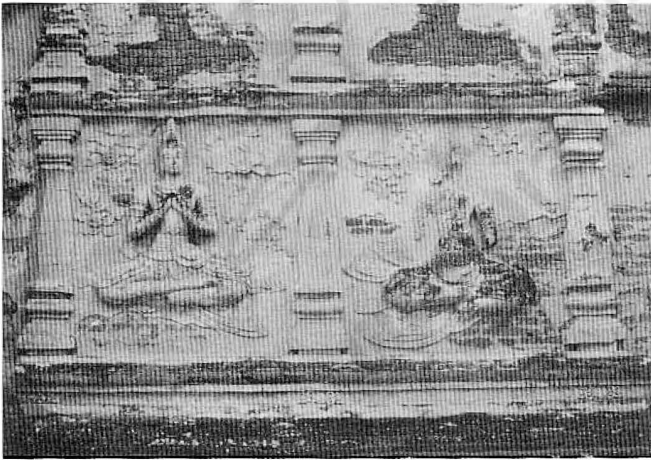
รูปที่ 17

วิหารที่วัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่
จากทิศตะวันออกเฉียงใต้

รูปที่ 18

รายละเอียดวิหารวัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่

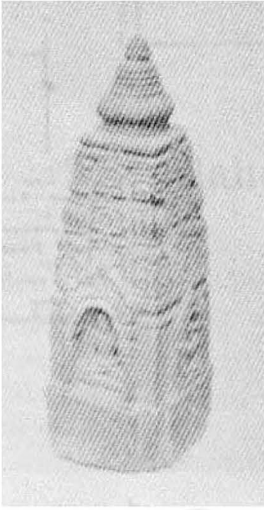
รูปที่ 19

รายละเอียดวิหารวัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่

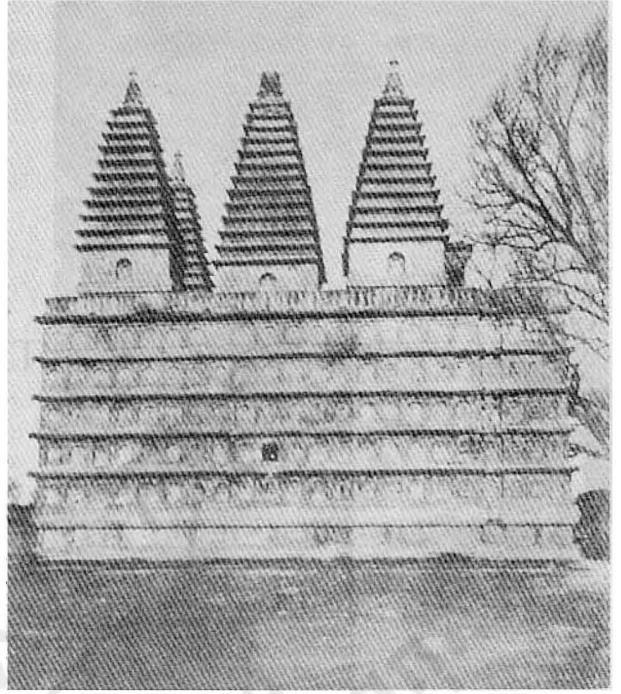
รูปที่ 20

รายละเอียดวิหารวัดมหาโพธาราม จังหวัดเชียงใหม่

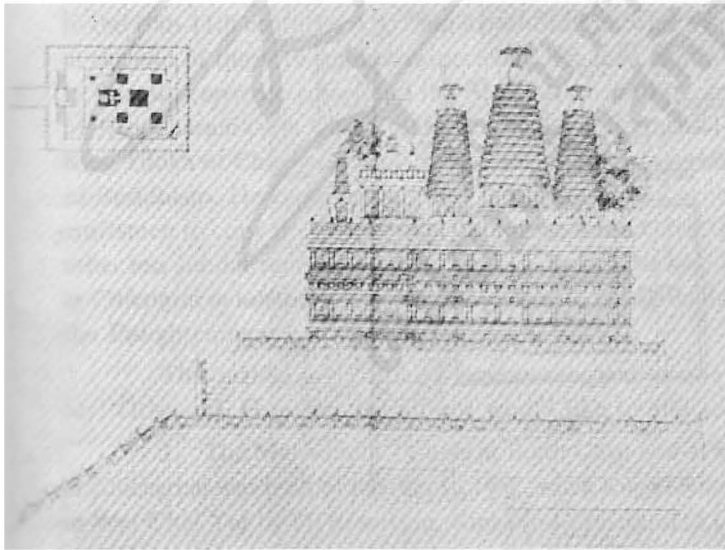
รูปที่ 21

สถูปจำลองจากพุทธคยา พิพิธภณชาศิลป์ลาเดเลีย
สหรัฐอเมริกา

รูปที่ 22

วิหารวุตาซือที่กรุงปักกิ่ง ประเทศจีน

รูปที่ 23

วิหารปิยุนซู กรุงปักกิ่ง ประเทศจีน

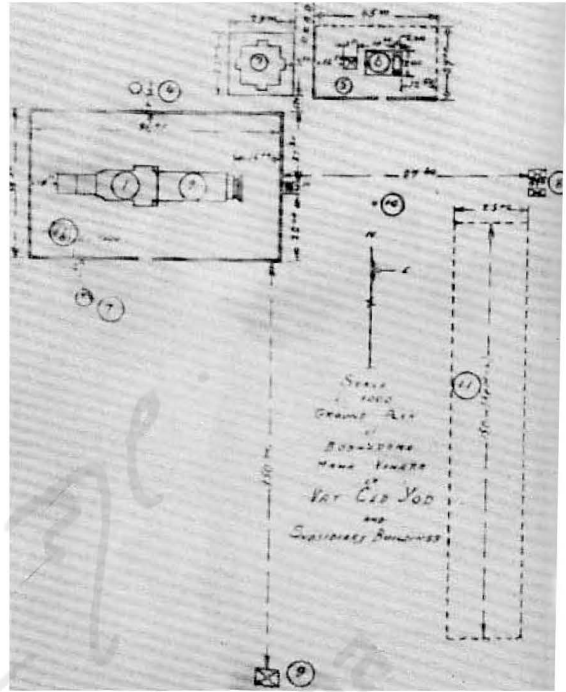

รูปที่ 24

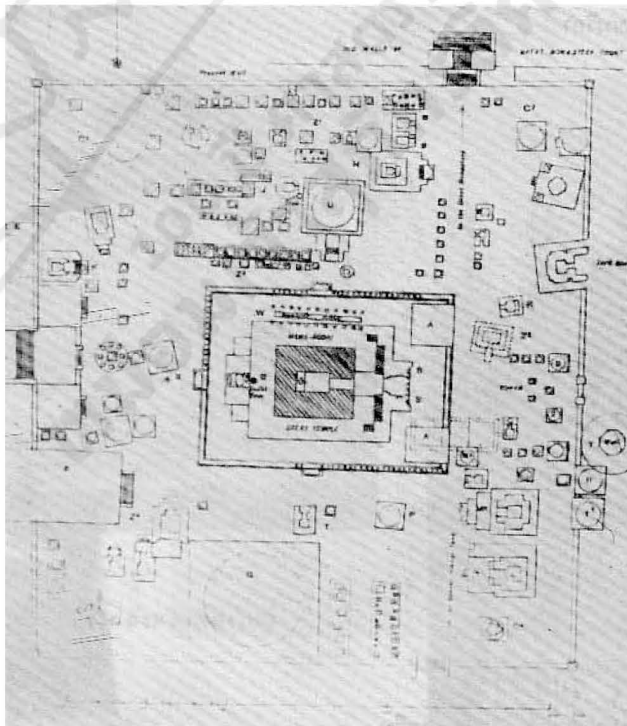
วิหารมหาโพธิ์ที่เมืองปาดาน ประเทศเนปาล

รูปที่ 25
เจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงราย

รูปที่ 26
แผนผังวัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่

รูปที่ 27
แผนผังวิหารมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย
วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

The Mahabodhi Temple at Bodh Gaya and Its Reproductions

by
Professor M.C. Subhadradis Diskul

The author has summarized an excellent article by Mr. A.B. Griswold entitled "The Holy Land Transported" published in a book dedicated to Professor Paranavitana, a Singhalese scholar, for his seventieth birthday in 1965, pp. 173-221.

In the article Mr. Griswold describes in detail the Mahabodhi Temple at Bodh Gaya in India, where the Buddha attained his Enlightenment, from its beginning, especially its condition in the 10th-11th centuries A.D. and its restoration twice by the Burmese in about 1100 A.D. and at the end of the 13th century respectively. He then continues with the reproduction at Pagan, in Burma, constructed around the first half of the 13th century and the reproduction at Wat Mahabodharam (Wat Chet Yot) at Chiangmai in northern Thailand which Mr. Griswold believes King Tiloka of Chiangmai built around the middle of the 15th century to celebrate the 2000 years of Buddhism. He expounds his idea that King Tiloka probably sent a group of architects and craftsmen to copy the Mahabodhi Temple at Bodh Gaya. The last part of the article deals with other less similar reproductions at Pegu in Lower Burma, Beijing in China, Patan in Nepal and at Chiengrai in northern Thailand. It ends with the seven holy sites during the seven weeks after the Enlightenment of the Master.

This article is regarded by many scholars as one of the best scholarly researches of Mr. Griswold. However the author would like to add some comments

1. The Mahabodhi Temple at Bodh Gaya and at Pagan were built of brick but the one at Chiangmai was built of laterite. In 1488, when King Tiloka died and his remains were cremated at Wat Chet Yot by his grandson, King Yod Chiengrai, a large *chedi* was constructed of brick, not of laterite, to enshrine his ashes at the Wat. If they both had been built more or less at the same time, they should have been constructed of the same material.

2. The motifs in stucco on the walls of the Mahabodhi Temple at Wat Chet Yot all represent angels, either sitting or standing. At the Mahabodhi Temple at Bodh Gaya, though all or nearly all of the Buddha images disappeared during the time of King Tiloka, the niches were still apparent. These niches are represented at the Mahabodhi Temple, both at Pagan and at Beijing.

If King Tiloka had really sent his architects and craftsmen to Bodh Gaya these niches should also have been represented at Wat Chet Yot. Could it be that this Mahabodhi Temple at Wat Chet Yot had existed before the time of King Tiloka and the King restored it for the celebration of the 2000 years of Buddhism ? If so, these angel figures were all added by him. Their cores are of brick whereas the Mahabodhi temple is of laterite. An art historian has explained that this difference might be due to the fact that laterite might be too thick to be used as a core for a high-relief stucco image. So the stucco angel figures with brick cores and the laterite building might have been built at the same time.

3. From the survey at Wat Chet Yot on 11 October 1986, it appears that the Bodhi tree was originally planted on the roof of the western extension (*vajrasana*) instead of on the western end of the podium as Mr. Griswold anticipated. The present abbot of the monastery supported this theory by saying that when he was a child he saw a pit on top of the western extension. The Mahabodhi temple at Wat Chet Yot then is nearer to the one at Pagan on this point. A stone slab that Mr. Griswold said was at the foot of the newly-planted Bodhi tree has already been lost.

The date and provenance of the Mahabodhi Temple at Wat Chet Yot, Chiangmai are still, according to the opinion of the author, open for further investigation. Mr. Griswold himself has written at the end of his article : “Our studies have served to remind us of the existence of such problems, but without giving us anything like a satisfactory answer”